

KIND-CENTRA(AL)

IN ONDERWIJSHUISVESTING

Geralda Hendrike (Gerike) Ritsema
ghritsema@gmail.com
Scriptie MSRE
1^e beoordelaar: Dhr. T. Klarenbeek
17 juni 2013

VOORWOORD

Deze scriptie is het eindresultaat van uren leren, onderzoeken en schrijven als gevolg van mijn wens om een vastgoedstudie te doen.... Een hele opluchting dat dit resultaat er nu ligt! Niet alleen voor mijzelf, maar ook voor mijn naasten.

Sinds het begin van de studie heb ik samen met mijn vriend een prachtige dochter gekregen, verwachtten we een zoon en werk ik in een andere gemeente. Kortom, vele veranderingen... Waarbij elke verandering weer aanpassing aan nieuwe omstandigheden vergde, zowel op mentaal als op huisvestelijk vlak. Daar ligt meteen een vergelijk met deze scriptie op de loer.

Ook in het primair onderwijs zijn er veel veranderingen geweest, gaande en op komst. Veranderingen die de meeste medewerkers mentaal en creatief de baas konden, maar waarbij de huisvesting nagenoeg hetzelfde bleef. Voor ik in 2008 met mijn studie aan de MSRE begon, was er nog weinig aandacht voor. Maar de laatste jaren is er steeds meer gepubliceerd over (de kwaliteit van) onderwijshuisvesting. Tijdens mijn afstuderen wilde ik daar graag een bijdrage aan leveren door bestaande onderwijshuisvesting in relatie tot integrale kindcentra te onderzoeken.

De studieperiode heb ik als een verrijking ervaren door de kennisuitwisseling met medestudenten en het samenwerken aan opdrachten. Voor mij ging er een wereld open en ik vind het jammer dat de periode van colleges volgen voorbij is.

Graag wil ik deze gelegenheid aangrijpen om mijn werkgever, te bedanken voor het feit dat ik in staat ben gesteld om deze studie te volgen. Deze studie had ik niet kunnen voltooien zonder de steun en het geduld van mijn vriend Jeffrey en de hartverwarmende glimlachen en knuffels van onze dochter Lisette. Ik kan eindelijk weer de aandacht aan jullie geven die jullie verdienen. De laatste loodjes waren in combinatie met het eind van mijn zwangerschap letterlijk en figuurlijk het zwaarst en voor alle hulp wil ik graag mijn ouders en voornamelijk mijn moeder bedanken. Tot slot een dankwoord voor mijn broers voor hun motiverende en aansporende woorden via de digitale snelweg ;-).

Last but not least wil ik mijn 1^e beoordelaar dhr. Klarenbeek noemen, die steeds binnen korte termijn mijn concepten doorlas en van opbouwende kritiek voorzag, waar ik met name op het laatst snel verder mee kon: hartelijk bedankt daarvoor!

Rest mij u veel leesplezier te wensen en ik hoop dat ik met deze scriptie een bouwsteen kan toevoegen aan een veranderend perspectief ten aanzien van onderwijshuisvesting.

Gerike Ritsema
Juni 2013

INHOUD

VOORWOORD	0
Inhoud	1
Management samenvatting	4
1 Inleiding	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Onderzoeksopzet	6
1.2.1 Doelstelling	6
1.2.2 Centrale vraag	7
1.2.3 Deelvragen	7
1.2.4 Onderzoeksmodel	7
1.3 Leeswijzer	8
2. Verantwoording opzet en uitvoering onderzoek	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Onderzoeksmethoden en verantwoording analyse	9
2.3 Verantwoording onderzoekspopulatie	10
3 Theoretisch kader	12
3.1 Inleiding	12
3.2 Corporate Real Estate Management	12
3.2.1 Cyclus vastgoedinformatie en beleid	12
3.2.2 Elementen van toegevoegde waarde	13
3.3 Fysieke setting van organisaties	14
3.4 Doestep-model	15
3.5 Samenvattend theoretisch model	15

4 Ontwikkelingen	18
4.1 Inleiding.....	18
4.2 Doestep-analyse onderwijs(huisvesting)	18
4.3 Integraal kindcentrum vs brede school.....	21
4.3.1 Brede school.....	21
4.3.2 Integraal kindcentrum.....	22
4.3.3. Verantwoording keuze referentiecasses	23
4.4 Verwachtingen t.a.v. het IKC in de praktijk	23
4.5 Conclusies.....	26
5 Fysieke setting onderwijshuisvesting.....	27
5.1 Inleiding.....	27
5.2 Bedrijfsarchitectuur	27
5.2.1 Bedrijfsarchitectuur - theorie.....	27
5.2.2 Bedrijfsarchitectuur - praktijk	28
5.3 Interieurontwerp.....	29
5.3.1 Interieurontwerp - theorie.....	29
5.3.2 Interieurontwerp - praktijk	31
5.4 Visuele identiteit	37
5.4.1 Visuele identiteit - theorie	37
5.4.2 Visuele identiteit - praktijk.....	37
5.5 Bedrijfsconcept	38
5.5.1 Bedrijfsconcept - theorie.....	38
5.5.2 Bedrijfsconcept - praktijk	39
5.6 Conclusies.....	40
6 Vastgoedcyclus.....	42
6.1 Inleiding.....	42
6.2 Toepassing theoretisch model	42

7 Beantwoording onderzoeksvragen	44
7.1 Inleiding.....	44
7.2 Beantwoording deelvragen.....	44
7.3 Beantwoording centrale vraagstelling	49
8 Eindconclusies en aanbevelingen.....	50
8.1 Inleiding.....	50
8.2 Conclusies.....	50
8.3 Aanbevelingen.....	53
9 Bibliografie	54
10 Bijlagen.....	60
Bijlage I: Opzet Interviews.....	1
Bijlage II: Uitgebreide doestep-analyse.....	2
Bijlage III: Mindmaps doestep-analyse	6
Bijlage IV: Pedagogiek en het gebouw	10
Bijlage V: Financiën en verantwoordelijkheidsverdeling onderwijshuisvesting	12
Bijlage VI: Historie Scholenbouw in vogelvlucht	14
Bijlage VII: Typologieën van schoolgebouwen	15
Bijlage VIII: Aanpassingsmogelijkheden schoolgebouwen.....	18
Bijlage IX: Uitgebreide beschrijving onderzochte cases	20
Bijlage X: Korte beschrijving enkele onderwijsconcepten	28

MANAGEMENT SAMENVATTING

Schoolgebouwen nemen een steeds belangrijker plaats in, in het leven van kinderen. Dit is een stijgende trend, mede door de steeds verder gaande combinaties tussen onderwijs en opvang. Vaak verblijven kinderen langer in een school- en/of opvanglocatie dan hun ouders op kantoor. Het is daarom van belang dat de architectuur van buiten- en binnenkant van het gebouw aantrekkelijk is en past bij de belevingswereld van kinderen.

ONDERZOEKSOPZET

Hierop wordt in deze scriptie nader ingegaan door een relatie te leggen tussen bestaande schoolgebouwen en een betrekkelijk nieuw fenomeen als integrale kindcentra (IKC), middels de volgende vraagstelling:

“Onder welke condities kunnen integrale kindcentra in bestaande schoolgebouwen worden gehuisvest?”

Om deze vraag te beantwoorden zijn zes deelvragen opgesteld. In het *onderzoeksmodel* vooronderstel ik een mismatch tussen bestaande schoolgebouwen en de ontwikkelingen die plaatsvinden. Deze mismatch bleek in de praktijk te bestaan. Ten behoeve van het onderzoek is een *theoretisch model* opgezet dat onder meer gebaseerd is op Corporate Real Estate Management (CREM). Deze (CREM-)theorieën zijn vervolgens met elkaar gecombineerd tot een *vastgoedcyclus-model*.

VASTGOEDCYCLUS-MODEL

De informatiestroom over onder meer ontwikkelingen en toegevoegde waarde van huisvesting verloopt bottom-up in de organisatie. Op basis van de organisatiedoelstellingen in relatie tot de geconstateerde ontwikkelingen en toegevoegde waarden, kan het management top-down strategisch vastgoedbeleid opstellen. Dit vastgoedbeleid kan aan de hand van de fysieke setting van onderwijshuisvesting algemeen en locatiegericht worden beschreven. De fysieke setting van een organisatie/gebouw bestaat uit: bedrijfsarchitectuur, interieurontwerp, visuele identiteit en bedrijfsconcept. Hierdoor wordt duidelijk welke huisvestingsaanpassingen noodzakelijk zijn. Op basis van de organisatiedoelstellingen, het strategisch vastgoedplan, de elementen van de fysieke setting en de hierop gebaseerde aanpassingen, kunnen vervolgens de toegevoegde waarden voor de organisatie worden vastgesteld. Waarna op tactisch en operationeel niveau gemonitord kan worden in hoeverre de vastgoedingrepen daadwerkelijk een toegevoegde waarde voor de organisatie hebben. Deze informatie gaat weer bottom-up richting het management. Met deze resultaten en eventuele nieuwe ontwikkelingen kan een nieuwe vastgoedcyclus worden ingezet.

ONDERZOEKSRESULTATEN

Tijdens het onderzoek zijn eerst ontwikkelingen ten aanzien van onderwijshuisvesting onderzocht met het doestep-model. Hieruit bleek dat onder meer maatschappelijke, technische, politieke onderwijskundige en ecologische ontwikkelingen steeds sneller gaan. Dit vereist meer flexibiliteit van onderwijshuisvesting. Gebouwen moeten enerzijds zijn voorbereid op uitbreiding, krimp en functiewijziging. Anderzijds moeten schoolgebouwen flexibiliteit in ruimten en inrichting kunnen faciliteren in verband met de mogelijkheid van huisvesting van nieuwe partners onder hetzelfde dak. Dit laatste is één van de uitgangspunten bij het nieuwe fenomeen integraal kindcentrum (IKC).

Bij een IKC staat nadrukkelijk het kind centraal, door de oprichting van één organisatie, bestaande uit in ieder geval de kernpartners onderwijs, kinderopvang, peuterspeelzaal en BSO, met één pedagogische visie en één bedrijfsmodel, waarbij alles onder één dak is gehuisvest. Na onderzoek bij 37 schoollocaties voor primair onderwijs in Leeuwarden bleek dat de voorkeur bestaat om ook het CJG als opvoedingsondersteunende partner een vaste plek in het IKC te geven.

Ten aanzien van de *fysieke setting* van onderwijshuisvesting, is bij de bedrijfsarchitectuur onder andere opgevallen dat typologieën van schoolgebouwen zijn geëvolueerd onder invloed van maatschappelijke en pedagogische inzichten. Bij het interieurontwerp bleek dat de verandering van statisch meubilair in ‘losse’ tafeltjes en stoeltjes letterlijk en figuurlijk ruimte aan didactiek in het onderwijs gaf.

Uit onderzoek is verder gebleken dat veel onderzochte schoolgebouwen niet toegerust zijn om het onderwijs van vandaag de dag, laat staan de toekomst, adequaat te huisvesten. Schoolgebouwen hebben te weinig flexibele en/of multifunctionele ruimten en inrichting. Er is te weinig variatie in werk-, leer- en speelplekken. Deze worden vaak in de gang gesitueerd met veel overlast en concentratiestoornissen tot gevolg. Scholen zijn daarnaast niet ingericht op huisvesting van leerlingen die in het kader van Passend Onderwijs op hen afkomen. Speelpleinen zijn net als het interieur van scholen niet uitdagend en aantrekkelijk en bovendien niet gebaseerd op de verschillende ontwikkelings- en levensfasen van kinderen die de hele dag in en om het schoolgebouw verblijven. Basisrandvoorwaarden zoals een goed binnenklimaat, lichtinval versus verduistering, akoestiek en voldoende faciliteiten in het kader van de steeds verdergaande digitalisering, komen ook als zorgpunten in het onderzoek naar voren.

Deze punten staan nog los van de vraag of IKC's in bestaande schoolgebouwen kunnen worden gehuisvest. Aangezien er al IKC's in bestaande schoolgebouwen zijn gerealiseerd, kan niet anders dan worden geconcludeerd dat dit mogelijk is. Echter die huisvestingssituatie is niet ideaal en de drie onderzochte IKC's zouden graag andere huisvesting realiseren wanneer zij daar de kans toe hebben. Bestaande schoolgebouwen zijn namelijk nog altijd traditioneel en statisch vormgegeven, terwijl de ontwikkelingen zeer snel gaan. Een (IKC in een) bestaand schoolgebouw blijkt daarom in de praktijk niet die benodigde ideale en/of gewenste leeromgeving te bieden, waaraan men in de huidige tijd behoefte heeft.

Door middel van de vastgoedcyclus kan hierop worden ingegrepen. Wanneer zowel schoolbesturen als gemeenten de vastgoedcyclus voor hun (maatschappelijk) vastgoedportefeuille opstellen, kunnen beiden gezamenlijk overleggen over de financiering van de ingrepen. Schoolbesturen zijn voor financiering van grote ingrepen namelijk afhankelijk van gemeenten. Daarnaast hebben gemeenten belang bij een goede voorzieningenstructuur van onder meer onderwijshuisvesting. Ook is voor beide organisaties het gestructureerd en regelmatig verzamelen van vastgoedinformatie ten behoeve van vastgoedbeleid in een steeds sneller veranderende maatschappelijke omgeving belangrijk. Door middel van de vastgoedcyclus kan een win-winsituatie voor beide partijen worden gerealiseerd.

1 INLEIDING

1.1 AANLEIDING

Vaak hoor ik medewerkers in het onderwijs verzuchten dat ‘hun’ gebouw eigenlijk niet geschikt is om les te geven. Toch wordt ik altijd vol trots rondgeleid door de school; men schikt zich naar de mogelijkheden die het gebouw biedt. Wanneer je doorvraagt, wenst men andersoortige ruimten dan ze tot hun beschikking hebben.

Jonge kinderen verblijven dagelijks namelijk veel uren achter elkaar onder hetzelfde dak. Vaak langer dan dat volwassenen op kantoor verblijven. Kinderen starten de dag bij de voorschoolse opvang en gaan daarna naar hun groepslokaal. De tussenschoolse opvang vindt vaak in datzelfde lokaal plaats, waarna de middaglessen beginnen. Vervolgens start in hetzelfde gebouw de buitenschoolse opvang. Met een beetje pech in eenzelfde lokaal. Op het speelplein worden kinderen ook niet uitgedaagd met een inrichting van standaard 30 cm x 30 cm grijze betontegels, wat gras en een standaard duikelrek of ander verouderd speeltoestel.

Uitzonderingen en alle goede intenties daargelaten, lijkt er een schrijnende mismatch aanwezig tussen de behoefte aan uitdaging en talentontwikkeling bij kinderen en de bestaande huisvesting en buitenomgeving waarin deze moet plaatsvinden. Momenteel ontstaan nieuwe initiatieven zoals de ontwikkeling van integrale kindcentra. Tegelijkertijd is onder druk van overheidsbezuinigingen steeds minder investeringsruimte beschikbaar voor huisvestelijke aanpassingen of nieuwbouw.

Dit was voor mij de aanleiding om nader onderzoek te verrichten naar de mate waarin bestaande schoolgebouwen geschikt zijn om integrale kindcentra te kunnen huisvesten. Ter voorbereiding op dit onderzoek is in de volgende paragraaf een onderzoeksopzet opgesteld.

1.2 ONDERZOEKSOPZET

De onderzoeksopzet bestaat uit de doelstelling, de centrale vraag en daaruit voortvloeiende deelvragen.

1.2.1 DOELSTELLING

Vooraf financieel maar ook ruimtelijk gezien, is het niet altijd mogelijk om oude schoolgebouwen te vervangen voor nieuwbouw. Dit betekent dat nieuwe initiatieven zoals de ontwikkeling van integrale kindcentra voornamelijk in bestaande schoolgebouwen moeten worden ondergebracht. Het doel dat ik met mijn onderzoek wil bereiken luidt daarom als volgt:

Het leveren van een bijdrage aan het toekomstbestendig maken van bestaande schoolgebouwen voor het primair onderwijs, door inzicht te bieden in de huisvestingseisen van integrale kindcentra (IKC's), de wijze waarop deze in bestaande schoolgebouwen voor primair onderwijs kunnen worden gehuisvest en te onderzoeken welke rol CREM hierbij kan spelen.

De term ‘toekomstbestendig’ betekent voor mij dat ik in dit onderzoek een algemeen toekomstbeeld beschrijf van de richting waarin onderwijshuisvesting zich momenteel ontwikkelt. Het daadwerkelijk in praktische zin toekomstbestendig maken van onderwijshuisvesting, is locatiespecifiek en vergt locatiespecifiek onderzoek. In verband met een grotere mate van generaliseerbaarheid zullen de onderzoeksresultaten van deze scriptie algemeen van aard zijn.

1.2.2 CENTRALE VRAAG

De centrale vraag die ik onderzoek is de volgende:

“Onder welke condities kan een integraal kindcentrum in een bestaand schoolgebouw voor primair onderwijs worden gehuisvest?”

1.2.3 DEELVRAGEN

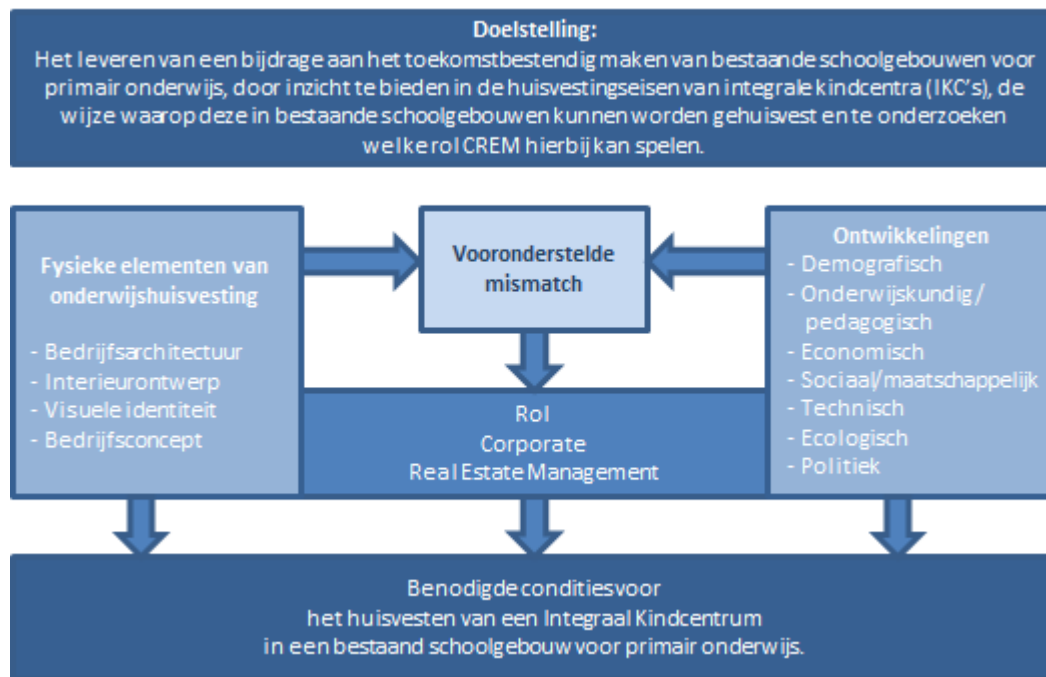
Om de centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. Wat is een integraal kindcentrum (IKC)?
2. Hoe ziet de fysieke setting van bestaande schoolgebouwen er uit?
3. Welke ontwikkelingen hebben invloed op onderwijshuisvesting?
4. Welke rol kan Corporate Real Estate Management (CREM) spelen bij onderwijshuisvesting en de realisatie van IKC's in bestaande schoolgebouwen?
5. Welke ruimtelijke, functionele en facilitaire randvoorwaarden zijn er aan schoolgebouwen te stellen?
6. Aan welke eisen moet de fysieke setting van bestaande schoolgebouwen voldoen om een IKC te kunnen huisvesten?

1.2.4 ONDERZOEKSMODEL

De centrale vraagstelling is gebaseerd op de vooronderstelling dat er een mismatch is tussen bestaande schoolgebouwen en de benodigde ruimten en faciliteiten voor integrale kindcentra. Deze mismatch is mijns inziens ontstaan doordat de fysieke setting van schoolgebouwen de ontwikkelingen niet kon bijbenen. Het is mij onbekend in hoeverre Corporate Real Estate Management (CREM) een rol kan spelen binnen onderwijshuisvesting. Vandaar dat CREM een onderdeel is van het onderzoek en bovendien wellicht behulpzaam kan zijn bij het realiseren van integrale kindcentra in bestaande schoolgebouwen.

Het onderzoeksmodel waarop mijn onderzoek gebaseerd is, ziet er daarom als volgt uit en is weergegeven op de volgende pagina:

Figuur 1: Onderzoeksmodel

1.3 LEESWIJZER

Om de centrale vraag te beantwoorden, wordt in hoofdstuk twee verantwoording afgelegd over de opzet en de uitvoering van het onderzoek. In het derde hoofdstuk wordt een korte beschrijving gegeven van de toegepaste literatuur met betrekking tot Corporate Real Estate Management (CREM), de fysieke setting van organisaties, het doestep-model en een samenvattend theoretisch model. In het vierde hoofdstuk worden de ontwikkelingen aan de hand van het doestep-model beschreven en wordt specifiek ingegaan op het integraal kindcentrum. In hoofdstuk vijf volgt het praktijkonderzoek en worden aan de hand van de elementen van de fysieke setting de resultaten van het veldonderzoek in Leeuwarden en de referentiecasses weergegeven. In hoofdstuk zes volgt de beantwoording van de onderzoeksvragen. Op basis hiervan kunnen in hoofdstuk zeven de eindconclusies en aanbevelingen worden beschreven. Hierna volgt de bibliografie en tot slot de bijlagen.

2. VERANTWOORDING OPZET EN UITVOERING ONDERZOEK

2.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt de verantwoording voor het uitgevoerde onderzoek afgelegd. In paragraaf 2.2 worden de onderzoeksmethoden verantwoord op basis waarvan data werd verkregen en geanalyseerd. In paragraaf 2.3 komt de onderzoekspopulatie aan de orde.

2.2 ONDERZOEKSMETHODEN EN VERANTWOORDING ANALYSE

Het verrichtte onderzoek is een vorm van intensief onderzoek. Bij intensief onderzoek wordt de werkelijkheid en complexe structuur van een verschijnsel op nauwkeurige wijze beschreven. Op hetzelfde moment wordt aan een groot aantal variabelen tegelijk aandacht besteed (Hart, H. 't, et al, 1996, p. 55; Swanborn, 1996, p. 13). Bij deze onderzoeksvorm pas ik een kwalitatieve analysemethode toe, waarbij verschillende onderzoeksbenaderingen mogelijk zijn (Hart, H. 't, et al, 1996, p. 95; Baarda, Goede, & Teunissen, 2009). Ik heb gekozen voor de volgende onderzoeksmethoden: documentenanalyse, casestudy en interviews. De methoden worden hieronder kort weergegeven. Daarnaast wordt ingegaan op betrouwbaarheid en triangulatie van de onderzoeksmethoden.

DOCUMENTENANALYSE

Na het literatuuronderzoek, dat doorgaans plaatsvindt wanneer er nog informatie over het te onderzoeken onderwerp verzameld moet worden, heb ik door middel van documentenanalyse objectief kennis kunnen maken met het onderzoeksonderwerp. Bij documentenanalyse worden gegevens daadwerkelijk verzameld en bewerkt (Baarda & Goede, 2006, p. 200). Documentenanalyse biedt bij kwalitatief onderzoek houvast door het aanbrengen van systematiek en het bieden van een interpretatiekader voor het analyseren van de data (Hart, H. 't, et al, 1996, p. 55). Op basis hiervan kon ik een beschrijving van het onderzoeksmateriaal geven.

CASESTUDY

Een casestudy omvat volgens Baarda en De Goede verschillende velddimensies: ruimtelijke, culturele, historische, sociale en psychologische (2009, p. 120). Ik heb mijn cases voornamelijk benaderd vanuit de ruimtelijke dimensie door in te zoomen op de fysieke setting van onderwijshuisvesting. Hierdoor werden de cases afgebakend en toegankelijk voor onderzoek. Uiteraard komen ook andere met het onderwerp samenhangende dimensies zoals historie en ontwikkelingen in de maatschappij aan bod. Ik heb gekozen voor een meervoudige casestudy. Bij een meervoudige casestudy verschillen de te onderzoeken cases op enkele onderdelen, terwijl binnen de cases een vergelijking op een aantal aspecten wordt gemaakt (Baarda, Goede, & Teunissen, 2009, pp. 123-124). De te onderzoeken verschijnselen zijn dus dezelfde, namelijk de benodigde condities in bestaande schoolgebouwen om een integraal kindcentrum te kunnen huisvesten. Maar de omstandigheden van de gekozen cases variëren op bijvoorbeeld leerlingaantallen, locatie en onderwijsconcept.

INTERVIEW

Een interviewer lokt bij kwalitatief onderzoek onderzoeksgegevens uit. 't Hart beschrijft hiervan zowel een voor- als nadeel (Onderzoeksmethoden, 1996, p. 194). Enerzijds verkrijgt de onderzoeker de benodigde informatie en kan de vraagstelling worden beantwoordt, anderzijds is het risico aanwezig dat de respondent wordt beïnvloed door de omstandigheden of de interviewer. Door toepassing van een standaard vragenlijst kan dit risico verminderd worden. Ik heb gekozen voor gedeeltelijk gestructureerde interviews aan de hand van een standaard topiclijst met vragen. De opzet van de interviews is in bijlage I weergegeven. Er was tijdens de gesprekken ruimte om met 'doorvragen' van de standaard vragenlijst af te wijken (Baarda, Goede, & Teunissen, 2009, p. 235).

Door deze methode, kostte het verwerken en de analyse van de data echter wel meer tijd dan wanneer voor een gesloten, geheel gestructureerd interview was gekozen. Bij de analyse en interpretatie van de resultaten moest rekening gehouden worden met de mogelijkheid van uitgelokt en niet-uitgelokt gedrag aangezien dit invloed heeft op de interne validiteit van het onderzoek (Hart, H. 't, et al, 1996, p. 194).

Swanborn geeft met betrekking tot het gebruik van interviews bij casestudyonderzoek aan dat volgens hem de aantallen geïnterviewden in de regel te klein zijn om betrouwbare conclusies te trekken. Door bij het veldonderzoek in Leeuwarden alle locatiedirecteuren te interviewen, de 37 locaties te bezoeken én de bovenschoolsmanagers te spreken, kunnen de conclusies als redelijk betrouwbaar worden beoordeeld. Tegelijkertijd stelt Swanborn dat bij een casestudy niet wordt verwacht dat aantallen geteld worden en dat conclusies bovendien toch sterk kunnen zijn bij convergentie van informatie. Bij de analyse van de resultaten moet uiteraard zorgvuldigheid worden gewaarborgd en blijft een continue verificatie met betrekking tot subjectieve vooroordelen noodzakelijk (Swanborn, 1996, pp. 128-129). Triangulatie van onderzoeksmethoden biedt de mogelijkheid om via verschillende invalshoeken naar de mogelijkheid van huisvesting van integrale kindcentra in bestaande schoolgebouwen te kijken en tegelijkertijd objectief te blijven. Subjectiviteit kan echter nooit 100% voorkomen worden, aangezien elke onderzoeker vanuit zijn eigen gezichtspunt onderzoek verricht, beschrijft en daaruit conclusies trekt.

Vanwege het feit dat ik ambtenaar ben, kan een interview op het 'stadskantoor' tot formele beantwoording van de vragen leiden, waardoor de betrouwbaarheid wordt beïnvloedt. Volgens De Goede moeten onderzoekers ernaar streven dat de gesprekken en interviews bij een kwalitatief survey zoveel mogelijk onder alledaagse omstandigheden plaatsvinden (2009, p. 128). Door de bewuste keuze om gesprekken te voeren op de schoollocaties, werd natuurlijk gedrag en eerlijke beantwoording van de vragen bevorderd.

Nu in deze paragraaf de onderzoeksmethoden zijn beschreven en is ingegaan op vergroting van validiteit en betrouwbaarheid, wordt in de volgende paragraaf een beschrijving gegeven van de onderzoekspopulatie.

2.3 VERANTWOORDING ONDERZOEKSPOPULATIE

Ten behoeve van het onderzoek zijn 37 locatiedirecteuren van scholen voor primair onderwijs in Leeuwarden bezocht en geïnterviewd. Hieronder bevonden zich locaties die zich oriënteren op het realiseren van een integraal kindcentrum maar ook locaties die hier (nog) niet mee bezig zijn. Scholen die kinderopvang en BSO onder hun dak hebben en scholen waarbij de kinderopvang en/of BSO nabij gelegen is. Daarnaast zijn algemeen directeuren en de huisvestingsverantwoordelijken van de betreffende schoolbesturen waartoe de locaties behoren, geïnterviewd.

In het kader van het casestudyonderzoek zijn drie integrale kindcentra bezocht. De keuze voor de cases is gemaakt op basis van de volgende criteria:

- de IKC's moeten toonaangevend en/of voorbeelden in het werkveld zijn;
- de IKC's zijn gehuisvest in bestaande schoolgebouwen met (liefst) alle kernpartners onder één dak;
- de kernpartners in het IKC zijn: onderwijs, kinderopvang (en/of peuterspeelzaal), BSO;
- in het IKC is slechts één school aanwezig.

Het praktijkonderzoek bij de IKC's is bedoeld om inzage te krijgen in de dagelijkse praktijk van een IKC-organisatie en de daadwerkelijke fysieke setting van een IKC. De volgende drie IKC's zijn bezocht:

- De Sterrenschool in Apeldoorn
- Educatief Centrum Theo Thijssen in Zutphen
- De Troubadour in Rosmalen

Tijdens het bezoek is de locatieleider geïnterviewd en ben ik rondgeleid. De bezochte IKC's zijn bekend als ambassadeur of voorbeeld voor IKC's (Landelijk Steunpunt Brede Scholen, 2013). In twee van de locaties is één schoollocatie met een kinderdagopvang en BSO onder één dak gehuisvest (Educatief Centrum Theo Thijssen in Zutphen en De Troubadour in Rosmalen). In de derde locatie is de kinderopvang op een externe locatie vlakbij gehuisvest, maar zijn BSO en school onder één dak gehuisvest (De Sterrenschool in Apeldoorn).

Tot slot zijn gemeenteambtenaren op het gebied van onderwijshuisvesting van Zutphen, Rosmalen en Apeldoorn telefonisch geïnterviewd en gevraagd om (indien beschikbaar) aanvullende data toe te sturen.

3 THEORETISCH KADER

3.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt het theoretisch kader van het onderzoek geschetst. In paragraaf 3.2 wordt ingegaan op Corporate Real Estate Management (CREM), waarna in paragraaf 3.3 dieper wordt ingezoomd op de fysieke setting van onderwijshuisvesting. Vervolgens wordt in paragraaf 3.4 een model weergegeven waarin de verschillende theoretische modellen aan elkaar worden verbonden.

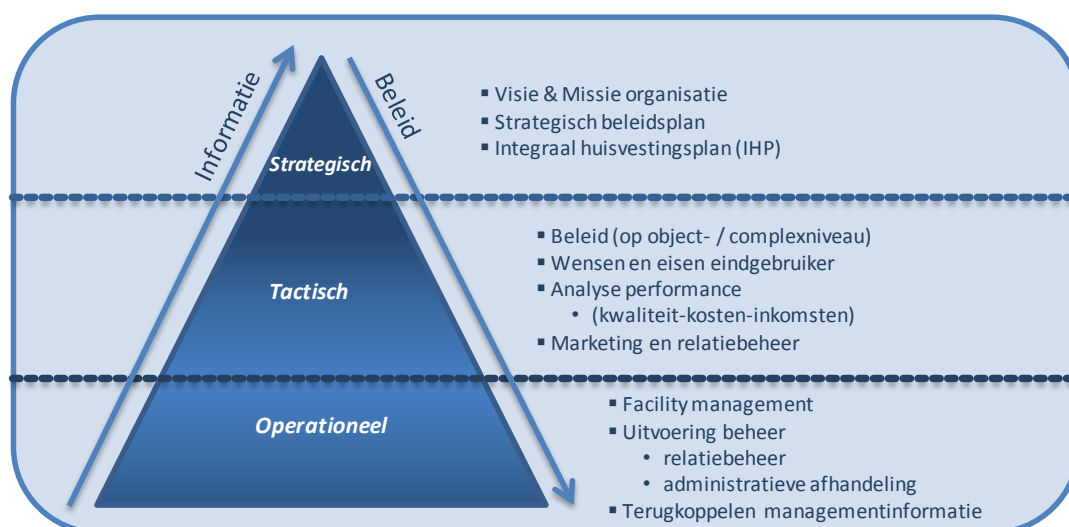
3.2 CORPORATE REAL ESTATE MANAGEMENT

Elke organisatie heeft gebouwen nodig om medewerkers en bedrijfsprocessen te accommoderen. Kennis over de relatie tussen vastgoed en organisaties is de afgelopen decennia geprofessionaliseerd in het vakgebied Corporate Real Estate Management (CREM). Bij CREM staat het belang van de organisatie als gebruiker van het vastgoed centraal (Vries, 2007). Het vastgoed draagt in de visie van CREM bovendien bij aan het functioneren van de organisatie. Joroff geeft aan dat vastgoed naast mensen, kapitaal, kennis en technologie zelfs een vijfde strategisch bedrijfsmiddel is, dat toegevoegde waarde aan de organisatie kan bieden (Joroff, Louargand, Lambert, & Becker, 1993).

In deze paragraaf wordt ingegaan op de cyclus van vastgoedinformatie- en beleid en de toegevoegde waarde die vastgoed aan een organisatie kan bieden.

3.2.1 CYCLUS VASTGOEDINFORMATIE EN BELEID

Zoals hierboven aangegeven, staat bij CREM het gebruik van vastgoed door een organisatie centraal. Het management van deze samenhang tussen organisatie en vastgoed kan alleen maar plaatsvinden op basis van informatie uit de organisatie. Daarna kan passend beleid worden geformuleerd en vastgoedbeslissingen worden genomen. Dit is in eerdere onderzoeken als volgt in beeld gebracht:

Figuur 2: Wisselwerking informatie en beleid op verschillende niveaus m.b.t. CREM

Gebaseerd op schematische weergave van (Driel, 2003) en o.a. bewerkt door (Rijk, 2002, p. 11) en (Wijchen, 2010)

De vastgoedinformatiestroom gaat bottom-up, op basis waarvan vervolgens het beleid top-down wordt geformuleerd. In een goed functionerende organisatie is dit een cyclisch proces. Er worden drie niveaus onderscheiden: operationeel, tactisch en strategisch. Per niveau is aangegeven welke beleidsstappen met betrekking tot vastgoed genomen kunnen worden om CREM consequent in een organisatie te implementeren. Ook is aangegeven op welke wijze vastgoed cyclisch aan de organisatiedoelstellingen kan worden gerelateerd.

Met behulp van het model, kan op basis van gestructureerd en structureel onderzoek worden geanalyseerd welke toegevoegde waarde het vastgoed de organisatie biedt, op welke fronten verbetering mogelijk is en of ingrepen noodzakelijk zijn. De afgelopen jaren zijn verschillende elementen van toegevoegde waarde tijdens onderzoek naar de relatie tussen vastgoed en organisatiestrategie naar voren gekomen. Deze worden in de volgende paragraaf beschreven.

3.2.2 ELEMENTEN VAN TOEGEVOEGDE WAARDE

In diverse onderzoeken naar de relatie tussen vastgoed en organisatiestrategie zijn vastgoedaspecten naar voren gekomen die invloed op (de mensen in) een organisatie hebben. Van der Zwart heeft de constatering van verschillende auteurs vergeleken, geanalyseerd en gecomprimeerd tot een negental elementen. Hiermee kan de toegevoegde waarde van vastgoed aan de organisatie worden onderzocht (Zwart, 2011, pp. 53-54). Deze negen elementen zijn inclusief een omschrijving in de volgende tabel weergegeven:

Tabel 1: Elementen van toegevoegde waarde van vastgoed

	Toegevoegde waarde	Omschrijving
1	Kosten verminderen	Het reduceren van investeringen, kapitaallasten, operationele kosten en overige vastgoedgerelateerde kosten.
2	Productiviteit verbeteren	Het verbeteren van de productie met dezelfde hoeveelheid 'grondstoffen' door effectiever gebruik van vastgoed.
3	Gebruikerstevredenheid verbeteren	Het creëren van een functionele, plezierige en comfortabele plek voor bezoekers, gebruikers en medewerkers.
4	Cultuur verbeteren	Door middel van vastgoed verbeteren van relaties tussen personen en communicatie.
5	Innovatie laten toenemen	Stimuleren van vernieuwing en verbetering van de primaire processen, producten en diensten door vastgoed.
6	Imago ondersteunen	De organisatiedoelstellingen uitstralen door vastgoed als een icoon / symbool voor de organisatiecultuur in te zetten.
7	Flexibiliteit verbeteren	De vastgoedportefeuille zodanig samenstellen dat eenvoudig kan worden ingespeeld op toekomstige ruimtelijke, technische, organisatorische en juridische aanpassingen.
8	Financiële positie verbeteren	Het aantrekken van externe financieringsbronnen om het primaire proces een impuls te geven of om de algehele financiële positie van de organisatie te verbeteren door vastgoed als een bedrijfsmiddel te beschouwen.
9	Risico's beheersen	Het anticiperen op toekomstige vastgoedgerelateerde technische en financiële kansen en risico's.

In bovenstaande tabel staat op welke manieren vastgoed een bijdrage kan leveren aan de organisatiedoelen en van toegevoegde waarde kan zijn. Dit kan zowel op portefeuille- als objectniveau. Op basis van onderzoek blijkt dat huisvesting moet voldoen aan de gestelde eisen om tevredenheid van medewerkers te verkrijgen. Wanneer dit niet het geval is en de fysieke werkomgeving dus niet voldoet, draagt dit bij aan de ontevredenheid van medewerkers (Vries, 2007, p. 86).

Er is dus een relatie tussen huisvesting en tevredenheid van medewerkers. In het algemeen wordt aangenomen dat tevreden medewerkers productiever zijn. Dit is echter nog geen garantie voor prestatieverbetering van de organisatie als geheel. De toegevoegde waarde van vastgoed moet dus ook zeker worden gerelateerd aan de organisatiedoelstellingen om te kunnen beoordelen op welke wijze of niveau (organisatie of individueel) waarde wordt toegevoegd. Ander onderzoek heeft uitgewezen dat elementen van de fysieke setting van een organisatie een symbolische waarde in een organisatie kunnen vertegenwoordigen en door het management ingezet kunnen worden om cultuurverandering te bewerkstelligen (Ritsema, 2005). Vastgoed kan dus op allerlei manieren en niveaus effect hebben op de organisatie.

Nu in deze paragraaf is ingegaan op de invloed die vastgoed op een organisatie kan hebben, volgen hierna de elementen van de fysieke setting van organisaties.

3.3 FYSIEKE SETTING VAN ORGANISATIES

Wanneer je een gebouw binnenloopt voel je direct of je er wel of niet prettig voelt. Hieruit blijkt dat huisvesting van belang is voor een organisatie. De uitstraling van een gebouw naar buiten toe en de sfeer die in een gebouw heerst, geven betekenis aan de organisatie die erin is gehuisvest.

In het geval van onderwijshuisvesting of kinderopvang kan de uitstraling en inrichting van het gebouw van invloed zijn op de keuze van ouders om hun kind in het betreffende gebouw letterlijk en figuurlijk 'los te laten'. Feitelijk hebben we hier te maken met de vaak onbewuste, maar grote invloed van organisatiesymboliek. De symboolfunctie van vastgoed is naast de utilitaire, technische en financiële, één van de functies van vastgoed (Vries, 2007, p. 74). Berg en Kreiner hebben hier nader onderzoek naar verricht en beschrijven vier elementen die gezamenlijk de fysieke setting van een organisatie weergeven (Gagliardi, P. et al, 1990, p. 42):

Bedrijfsarchitectuur (corporate architecture): *hierbij wordt verwezen naar de algehele architectonische aspecten van gebouwen.*

Interieurontwerp (interior design): *waarbij wordt verwezen naar het interieur en de inrichting van de gebouwen, het ruimtelijk ontwerp, de kleurkeuze, het geselecteerde meubilair etc.*

Visuele identiteit (visual identity): *heeft te maken met specifieke zichtbare elementen in een organisatie die ook betekenis geven aan de organisatie zoals logo's, inrichting en ontwerp van ruimten, kleurgebruik, uniformen.*

Bedrijfsconcept (corporate design): *waarbij wordt verwezen naar datgene wat het bedrijf voortbrengt en de wijze waarop dat ten toon wordt gesteld, verpakt en verkocht, maar ook de bijbehorende gebouwen en de complete setting (organisatiestructuur- en cultuur) waarin dit plaatsheeft.*

Deze elementen worden in dit onderzoek toegepast om de fysieke setting van bestaande schoolgebouwen te beschrijven. Hiermee kan de doel- en vraagstelling van dit onderzoek nog niet geheel worden beantwoord. De omgevingsfactoren en diverse ontwikkelingen hebben namelijk invloed op onderwijshuisvesting. Om deze ontwikkelingen gestructureerd te beschrijven, wordt gebruik gemaakt van het doestep-model dat in de volgende paragraaf kort wordt toegelicht.

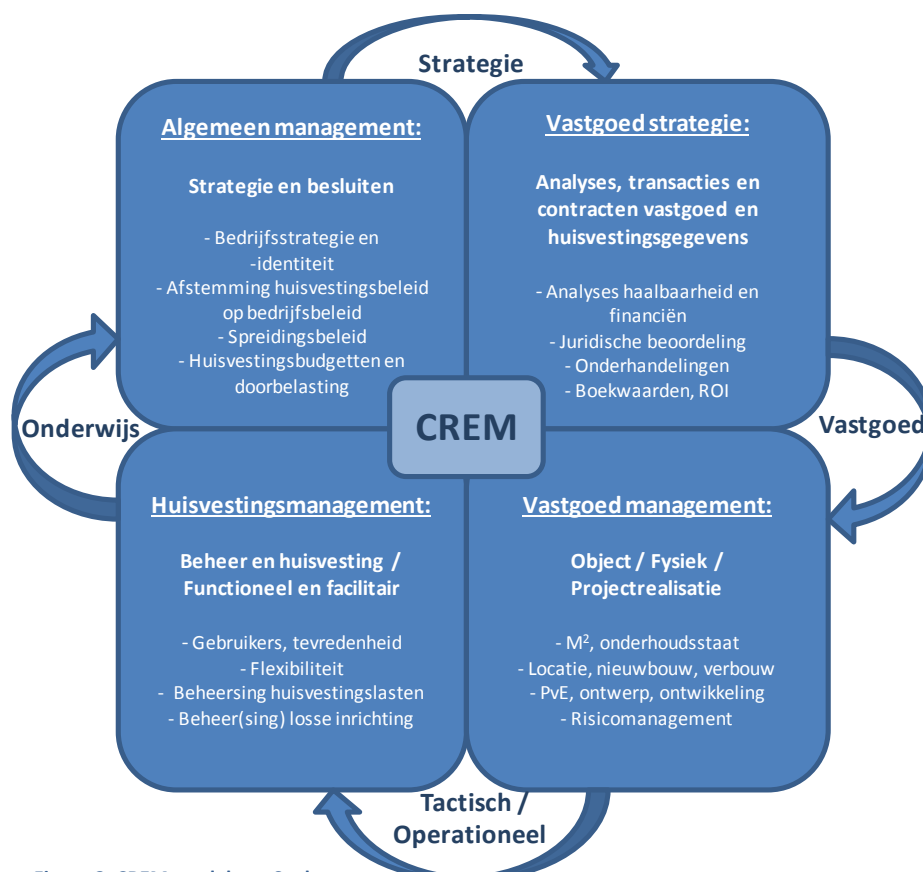
3.4 DOESTEP-MODEL

Er zijn veel omgevingsfactoren en ontwikkelingen die betrekking hebben op onderwijshuisvesting. Om deze gestructureerd weer te geven, heb ik gekozen voor een variatie op het destep-model. Het destep-model bestaat uit de volgende elementen: Demografisch, Economisch-financieel, Sociaal-cultureel, Technologisch, Ecologisch, Politiek-juridisch. Dit model is ontstaan om de externe macro omgeving te omschrijven waarin een organisatie actief is en waarop een organisatie in principe geen invloed heeft (Muilwijk, 2013; Solomon, Marshall, & Stewart, 2008). Door het strategisch beleid van de organisatie op de bevindingen van de destep-analyse af te stemmen, kan een organisatie beter inspelen op de omgeving. In het kader van het voorliggende onderzoek is de 'O' van Onderwijskundig-pedagogisch toegevoegd, waardoor een doestep-analyse ontstaat. Deze analyse zal in dit onderzoek aan de hand van theorie en praktijk worden beschreven. De analyse wordt zowel in mindmaps als geschreven tekst weergegeven. Het doestep-model wordt naast CREM en de fysieke setting toegepast binnen dit onderzoek.

Ogenschijnlijk lijken de cyclus van informatie en beleid, de elementen van toegevoegde waarde, de elementen van de fysieke setting en het doestep-model los van elkaar te staan. In de volgende en afsluitende paragraaf zal een samenvattend theoretisch model worden gepresenteerd, waarin de theorieën aan elkaar worden gerelateerd. Dit is tevens het uiteindelijke theoretisch kader voor het onderzoek.

3.5 SAMENVATTEND THEORETISCH MODEL

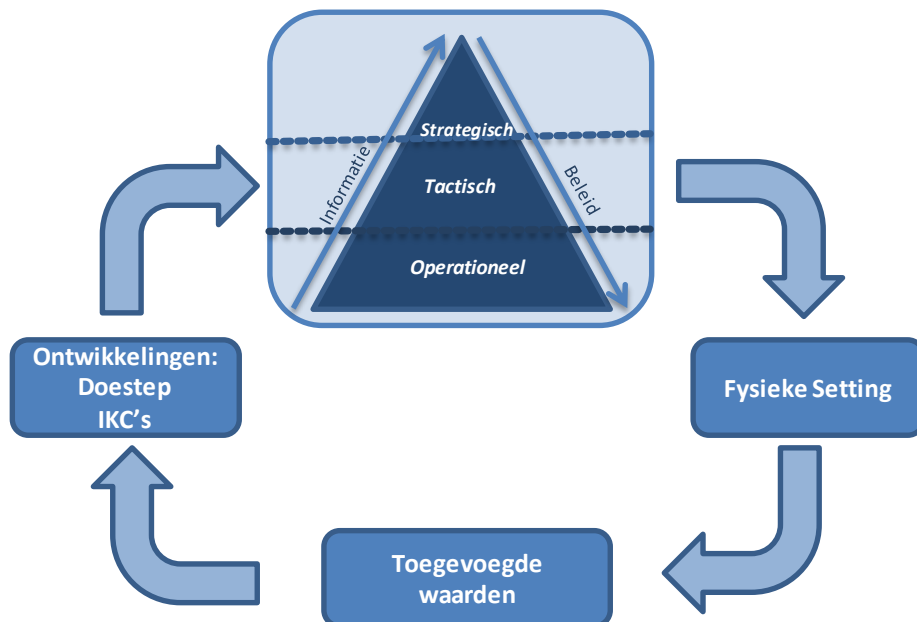
Zoals in paragraaf 3.2 is aangegeven, is CREM ontstaan door strategie en vastgoed van een onderneming met elkaar te combineren. Het proces van strategisch vastgoedmanagement kan modelmatig worden weergegeven door verschillende perspectieven aan elkaar te verbinden. Het model dat bij dit onderzoek wordt toegepast, is gebaseerd op het model van Suyker (1996).

Figuur 3: CREM-model van Suyker met elementen van (Heijer, 2012, p. 2; Klarenbeek, 2013) en aangepast t.b.v. onderwijs

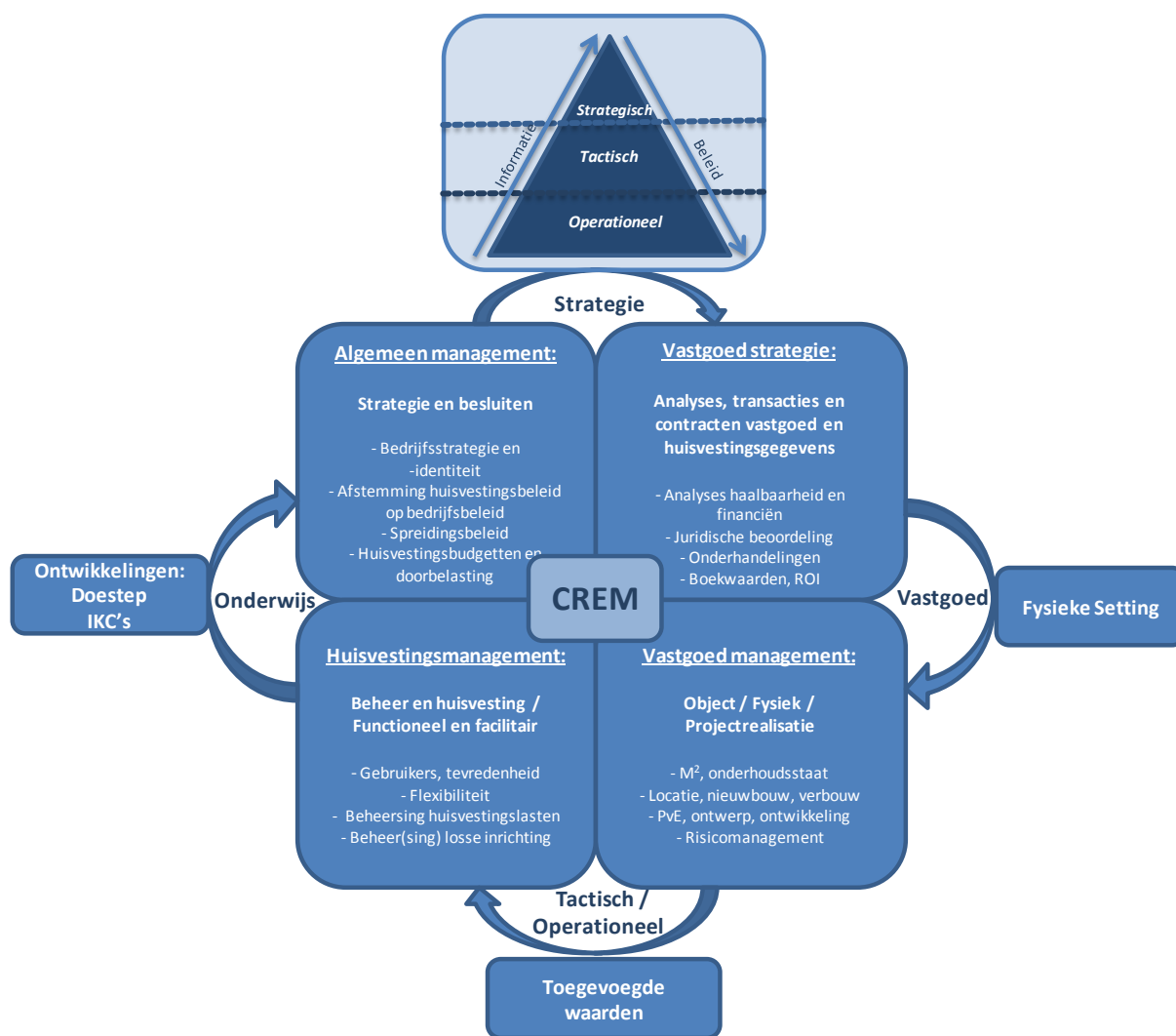
Het CREM-model van Suyker verbeeldt de verhouding tussen de strategische en tactisch/operationele rollen in een organisatie. Ook is de onderlinge relatie tussen de specifieke bedrijfsvoering van de organisatie en het algemeen vastgoedperspectief weergegeven. De positie van de kwadranten ten opzichte van elkaar geeft de richting aan van de verantwoordelijkheden en taken die binnen CREM moeten/kunnen worden uitgevoerd om tot een gestructureerd beheer van een vastgoedportefeuille te komen ten gunste van de organisatie.

De in dit hoofdstuk beschreven theorieën zijn ook in relatie tot elkaar te brengen, zie onderstaande figuur 4. De op onderwijs betrekking hebbende ontwikkelingen in de doestep-analyse bieden het management input om op strategisch niveau beleid vast te stellen om de vastgoedstrategie aan te passen. Het (aangepaste) vastgoedbeleid heeft vervolgens invloed op de fysieke setting van de organisatie. Wanneer de ontwikkelingen goed in beleid en vastgoedaanpassingen zijn vertaald, zal in meer of mindere mate de toegevoegde waarde van het vastgoed voor de organisatie blijken. Deze toegevoegde waarden en/of nieuwe ontwikkelingen kunnen weer bottom-up informatie bieden voor het opstellen van nieuw strategisch beleid, waarop vervolgens opnieuw vastgoedingenrepen kunnen worden voorgesteld enzovoorts.

Figuur 4: Vastgoedcyclus o.b.v. CREM-model

Wanneer beide modellen worden samengevoegd tot één model worden de onderlinge relaties zichtbaar. Dit is weergegeven in figuur 5:

Figuur 5: Theoretisch model

De cyclus van informatie en beleid met betrekking tot vastgoed bevindt zich op het snijvlak van algemeen management en vastgoedstrategie. De elementen van de fysieke setting van een organisatie zijn vastgoedgerelateerd en bewegen zich zowel op het strategisch als tactisch/operationeel vlak. De toegevoegde waarden zijn voornamelijk te meten en/of hebben effect op het tactisch/operationele niveau. De ontwikkelingen zijn tot slot specifiek gericht op het soort organisatie, in dit geval onderwijs. Ontwikkelingen worden veelal in de praktijk gesignaleerd. Hierdoor gaat de informatiestroom over ontwikkelingen bottom-up richting het algemeen management. Op basis van de analyse van de fysieke setting, de keuze op welke toegevoegde waarden van vastgoed het management wil sturen én de ontwikkelingen, kan het management nieuwe vastgoedstrategieën uitwerken en vaststellen. Daarmee is de cyclus rond.

Op basis van het bovenstaande theoretisch model, waarin alle in dit hoofdstuk beschreven theorieën vertegenwoordigd zijn, is het onderzoek naar de huisvesting van integrale kindcentra in bestaande schoolgebouwen uitgevoerd. Dit model is de opmaat voor de volgende hoofdstukken waarin de praktijk wordt beschreven, startend met de ontwikkelingen.

4 ONTWIKKELINGEN

4.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen ten aanzien van onderwijs(huisvesting) beschreven. In paragraaf 4.2 wordt een korte schriftelijke opsomming gegeven van de belangrijkste ontwikkelingen die betrekking hebben op (de huisvesting van) het primair onderwijs. Daarna volgt een samenvattende mindmap. Uitgebreide beschrijvingen van de doestep-analyse, mindmaps en pedagogiek van het gebouw zijn in bijlagen II, III en IV weergegeven. In paragraaf 4.3 wordt specifiek theoretisch ingezoomd op het integraal kindcentrum. In paragraaf 4.4 worden de ideeën vanuit de praktijk ten aanzien van een IKC verwoordt, waarna in paragraaf 4.5 een conclusie volgt.

4.2 DOESTEP-ANALYSE ONDERWIJS(HUISVESTING)

Zoals in paragraaf 3.4 al is aangegeven, bestaat de doestep-analyse uit de volgende onderdelen: demografie, onderwijskundig-pedagogisch, economisch-financieel, sociaal-cultureel, technisch, ecologisch en politiek-juridisch. Ontwikkelingen binnen deze elementen worden in deze paragraaf achtereenvolgend zeer kort beschreven, waarna een samenvattende mindmap volgt (zie voor een uitgebreide analyse ook bijlagen II en III). Algemeen kan worden gesteld dat de ontwikkelingen steeds sneller gaan en golfbewegingen elkaar steeds sneller opvolgen (VPRO, 2013; Spangenberg & Lampert, 2009).

DEMOGRAFISCH

Dalende leerlingaantallen, voornamelijk in krimpgebieden met tegelijkertijd een trek naar de stad, waardoor leerlingaantallen daar stabiel blijven of zelfs stijgen. Mede door de bevolkingskrimp, vindt enerzijds een steeds sterkere horizontale concurrentie tussen schoolbesturen (denominaties) plaats maar verschuiven anderzijds lokale krachtsverhoudingen tussen verticale partners (kinderopvang-onderwijs-BSO) richting samenwerking in een IKC.

ONDERWIJSKUNDIG–PEDAGOGISCH

Onderwijsconcepten bepalen het profiel van een school. De volgende ontwikkelingen zijn op onderwijskundig-pedagogisch vlak van belang: nieuwe leerarrangementen, nieuwe vaardigheden, een passend pedagogisch gebouw (zie ook bijlage IV) met aandacht voor ontwikkelings- en leeftijdsfasen en bijbehorende fysieke setting, het nieuwe leren waaronder digitalisering en de whole child approach in IKC's. Tegelijk met de toenemende diversiteit aan activiteiten is leren steeds minder gebonden aan een vaste tijd en plaats (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 131). Schoolgebouwen zijn steeds vaker open van 07u00 – 19u00, er bestaan weekend- en zomerscholen en sommige scholen zijn zelfs 52 weken per jaar open.

ECONOMISCH–FINANCIEEL

Bezuinigingen van overheden door de huidige economische crises zijn zeer bepalend voor onderwijshuisvesting en kinderopvang. Gesprekken over samenwerkingsvormen krijgen hierdoor een ander karakter en kinderopvangorganisaties kunnen niet meer als voorheen investeren in aanpassingen in onderwijsgebouwen.

De geldstromen voor onderwijs en kinderopvang zijn verschillend. Kinderopvang wordt beschouwd als commercieel, maar voor de aanmeldingen is men feitelijk afhankelijk van belastingtoeslagen. Door de huidige bezuinigingen en vastgoedinvesteringen in het verleden, komen kinderopvangorganisaties nu in de knel. Schoolbesturen worden deels rechtstreeks door de rijksoverheid via Lumpsum bekostigd. Het onderhoud van gebouwen voor primair onderwijs wordt vermoedelijk in 2015 volledig naar de schoolbesturen gedecentraliseerd. Voor uitbreiding en nieuwbouw, moet men blijvend bij de gemeente aankloppen.

De Lumpsumvergoeding is gebaseerd op de voormalige Londovergoeding. De normen uit de Londoperiode zijn vastgesteld op basis van “adequate huisvesting” van een schoolgebouw ergens in Nederland waar het droog was, nooit waaide en zowel binnen als buiten een gemiddelde temperatuur heerste. Een ideaaltype dus, welke nergens in Nederland is te vinden. Voor de specifieke financieringsstructuur van het primair onderwijs verwijs ik naar bijlage V.

SOCIAAL-CULTUREEL

Globalisering, individualisering en digitalisering vragen andere vaardigheden van kinderen, maar hebben ook invloed op ouders en maatschappij. Zo veranderen de verwachtingen ten aanzien van het onderwijs en de leerkrachten; opvoeding verschuift steeds meer richting scholen. Daarnaast hebben stimulatie van kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen door de rijksoverheid, geleid tot een tweeverdienersmodel, waarbij logistiek van halen en brengen van kinderen vaak in het gedrang komt. Als gevolg hiervan is de vraag naar ontwikkeling van dagarrangementen en de clustering van voorzieningen ontstaan.

TECHNISCH

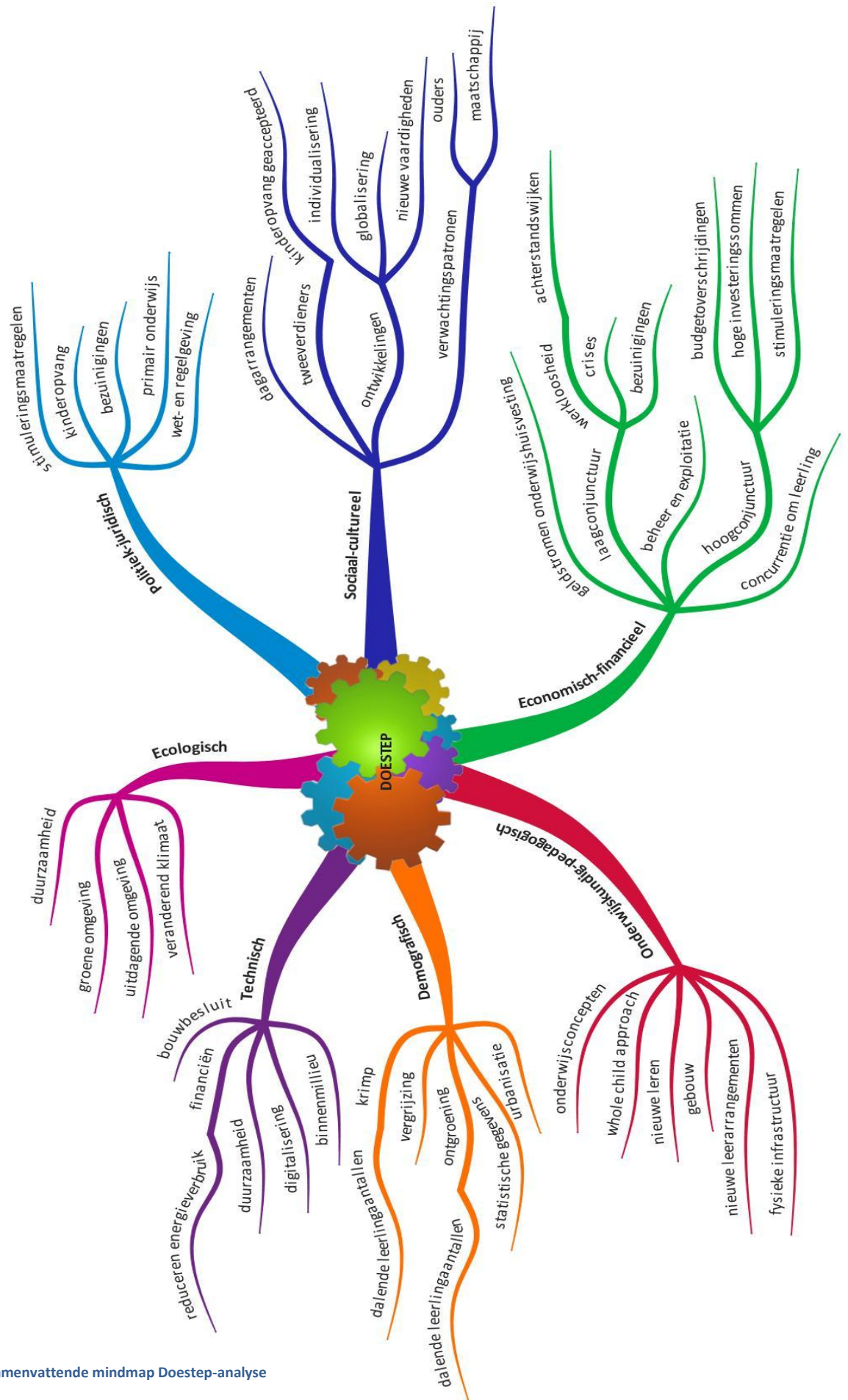
Bewustwording van duurzaamheid in combinatie met reductie van energieverbruik zijn hier belangrijke ontwikkelingen. Daarnaast is digitalisering niet weg te denken. Qua effect op gezondheid, leerprestaties en arbeidssatisfactie hebben technische verbeteringen ten aanzien van het binnenmilieu, CO₂ en het Frisse Scholen-concept grote aandacht van het onderwijsveld.

ECOLOGISCH

Duurzaamheid op het gebied van energieverbruik en toepassing van materialen, het veranderende klimaat en de groene/uitdagende omgeving (speelplein en openbare ruimte) zijn hier kernelementen.

POLITIEK-JURIDISCH

Wet- en regelgeving voor kinderopvang en onderwijs zijn verschillend. Gechargeerd weergegeven: voor kinderopvang te streng, voor onderwijshuisvesting te soepel. Bezuinigingen en stimuleringsmaatregelen lossen elkaar in golfbewegingen af. Dit zorgt voor onrust en hindernissen bij de betreffende organisaties om consistent beleid op te zetten. In wet- en regelgeving betreffende onderwijs wordt geen rekening gehouden met de onderwijskundige inrichting van schoolgebouwen.

Figuur 6: Samenvattende mindmap Doestep-analyse

4.3 INTEGRAAL KINDCENTRUM VERSUS BREDE SCHOOL

Nu in de voorgaande paragraaf de ontwikkelingen met betrekking tot onderwijs zijn samengevat, wordt in deze paragraaf dieper ingegaan op het integraal kindcentrum. Het fenomeen IKC is betrekkelijk nieuw en relatief onbekend buiten de onderwijswereld. De brede school is daarentegen redelijk ingeburgerd. Om het begrip IKC af te bakenen, ga ik eerst in op de bekendere brede school en haar achtergronden, waarna het IKC wordt beschreven. Vervolgens wordt een vergelijking tussen brede school en IKC gemaakt.

4.3.1 BREDE SCHOOL

In de jaren negentig is de brede school tot ontwikkeling gekomen. Het doel was om onderwijsachterstanden te bestrijden en de brede school werd daarom voornamelijk in zgn. achterstandswijken geïntroduceerd. De overheid besteedde hier vele subsidies aan, waardoor externe partners als maatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg, peuterspeelzalen en sociaal-cultureel werk in school kwamen (Grinten & Studulski, 2007, p. 7).

In 2001 heeft de Commissie Dagarrangementen in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) onderzoek verricht naar de ontwikkeling van dagarrangementen (Commissie Dagarrangementen, 2002). Een dagarrangement omvat voorschoolse-, tussenschoolse- en naschoolse opvang rondom de schooltijden. Tijdens de opvangmomenten is een scala aan culturele, sport- en educatieve activiteiten mogelijk. Deze worden georganiseerd door een netwerk van instellingen in een buurt, wijk of stad, waarbij de activiteiten zo goed als mogelijk op elkaar worden afgestemd.

Doordat scholen door de motie Van Aartsen-Bos in 2007 verplicht werden om kinderopvang aan te bieden wanneer ouders daarom vroegen, kreeg de kinderopvang ineens een belangrijke status in de samenwerking met scholen (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 8). De tweede doelstelling van veel brede scholen werd daarmee het voorzien van opvang en dagarrangementen voor kinderen. Na de achterstandsdoelstelling en de opvangdoelstelling is een derde doelstelling van de brede school de bevordering van de sociale cohesie in de wijk, dit wordt ook wel de (brede) wijksschool genoemd (Studulski & Grinten, 2006, p. 35). De brede school wordt hiermee ontmoetingsplaats voor kinderen en volwassenen en moet ook plek bieden aan activiteiten van bijvoorbeeld wijk- en buurtverenigingen of cursussen. Samengevat heeft de brede school dus drie doelstellingen:

1. achterstanden bestrijden (oorspronkelijk uitgangspunt);
2. opvang en dagarrangementen realiseren;
3. bevorderen van sociale cohesie.

Huisvestelijk gezien had dit tot gevolg dat kinderopvang en peuterspeelzaalwerk steeds vaker in of dichtbij schoolgebouwen werden gerealiseerd. Bij nieuwbouw van scholen werd indien mogelijk gekozen voor bouw in de vorm van een multifunctionele accommodatie (MFA), waarin ook sportfaciliteiten en buurtvoorzieningen een rol kregen. De MFA's ontstonden vaak zonder vorm van samenwerking en zijn vergelijkbaar met bedrijfsverzamelgebouwen. De gebouwen zijn niet op de 'maat van het kind' gebouwd en onoverzichtelijk voor hen (Doornenbal, 2012).

Met de brede school is een wirwar van verschillende voorzieningen voor kinderen van 0-12 jaar ontstaan. Kinderen zien gedurende een week om de haverklap andere leerkrachten, pedagogisch medewerkers en begeleiders met elk hun eigen pedagogische principes en uitgangspunten. Daarbij worden kinderen soms alsnog van hot naar her vervoerd.

Het IKC biedt hiervoor een oplossing en is ten opzichte van de Brede school een ander concept in voornamelijk organisatorisch opzicht, zowel qua structuur als cultuur. Dit komt in de volgende paragraaf naar voren.

4.3.2 INTEGRAAL KINDCENTRUM

In verschillende publicaties is in 2010 geconcludeerd dat onderwijs, opvang en peuterspeelzaalwerk nauwer kunnen samenwerken en werd de term integraal kindcentrum voor het eerst geïntroduceerd (Taskforce Kinderopvang/Onderwijs, Maart 2010; Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 8). De ontwikkeling naar IKC's heeft een vlucht genomen sinds de aanname van de Wet Oke in de Tweede Kamer in 2010. Deze wet is door veel gemeenten aangegrepen om in korte tijd kwaliteitseisen en inhoudelijke doelstellingen van peuterspeelzaalwerk en kinderopvang meer op elkaar af te stemmen en soms zelfs harmonisatie van beide organisaties in te zetten.

Een IKC gaat verder dan de brede school. In een IKC werken medewerkers in één organisatie gezamenlijk onder één dak aan dezelfde doelen en in hetzelfde pedagogisch klimaat (De ArgumentenFabriek, 2013). Doornenbal voegt daar een aantal elementen aan toe, waardoor een zestal kenmerken van een IKC kunnen worden opgesomd (2012, p. 9):

1. EÉN VISIE:

Iedereen die in het kindcentrum werkt, heeft dezelfde visie op de wijze waarop kinderen leren en zich ontwikkelen. Dit is het fundament van het kindcentrum. Kinderen leren en spelen binnen en buiten schooltijd in het kindcentrum en kunnen daar hun talenten in de volle breedte ontwikkelen. Er zijn geen organisatorische en huisvestelijke scheidslijnen tussen onderwijs, opvang en andere bij het IKC betrokken instellingen.

2. 0 TOT 12 JAAR

Het IKC is voor baby's, peuters, kleuters en kinderen tot 12 jaar. Zij worden vanuit een doorgaande ontwikkelingslijn gevolgd en er zijn individuele ontwikkelingsplannen volgens een doorgaande leerlijn.

3. BREED AANBOD

Het kindcentrum biedt onderwijs en opvang, maar ook sport, muziek en spel. Met verplichte en vrijwillige onderdelen waaruit ouders en kinderen kunnen kiezen.

4. DE HELE DAG, SOMS ZELFS HET HELE JAAR OPEN

Het kindcentrum is de hele dag geopend, van zeven tot zeven. De dagindeling kenmerkt zich door rust en een goede balans van inspanning en ontspanning. Sommige kindcentra zijn het hele jaar door open en bieden in overleg met de ouders flexibele vakanties.

5. EÉN ORGANISATIE MET EÉN TEAM

Leerkrachten, pedagogen, pedagogisch medewerkers en vakleerkrachten vormen één team. Zo nodig halen ze deskundigen van buiten naar binnen. De organisatie heeft een eenhoofdige leiding, één beleid en is onder één dak gehuisvest in een multifunctioneel gebouw.

6. EENDUIDIGE COMMUNICATIE MET OUDERS

Ouders hebben met één organisatie te maken en hoeven niet apart afspraken te maken met school, kinderopvang of peuterspeelzaal.

In het hiernavolgend overzicht zijn de verschillen tussen IKC en Brede school samengevat. Het overzicht is gebaseerd op een schema van Studulski (2011, p. 27):

IKC	Brede school
Eén organisatie, één visie, één bedrijfsmodel.	Gelijkwaardige samenwerking van organisaties naast elkaar.
Beperkt aantal partners binnen de organisatie, samenwerking met enkele externe partners.	Samenwerkingsverbanden tussen veel verschillende partners.
Zoveel mogelijk één budget per locatie. Private en publieke middelen blijven gescheiden.	Veel verschillende financiële stromen.
Zoveel mogelijk onder één dak.	Veel verschillende huisvestingsvarianten (bedrijfsverzamelgebouw, MFA, netwerk, combinaties daarvan).
Eén organisatie -> één CAO (bijv. Jeugd) -> één personeelsbeleid.	Elke partner heeft een eigen CAO en een eigen personeelsbeleid.
Eén opeenvolgend dagprogramma met maximale uren.	School met evt. verlengde schooldag, of dagarrangementen. Niet per se aaneengesloten.
Eén doorgaande leerlijn	Achterstanden bestrijden
Openstellen voor wijk en buurt	Bevorderen sociale cohesie
Pedagogisch rijke omgeving	Bestaande school- en opvangomgeving
Kind centraal	Instituten vaak centraal

4.3.3. VERANTWOORDING KEUZE REFERENTIECASES

De elementaire kenmerken van een IKC zijn: één organisatie en huisvesting onder één dak om zo goed mogelijk uitdrukking te kunnen geven aan één doorlopende leerlijn en één pedagogische visie. Het aantal partners in die ene organisatie moet beperkt zijn, in tegenstelling tot de brede school waarin een zo 'breed' mogelijke conglomeratie van samenwerkingspartners wordt/werd nagestreefd.

De focus op referentiecasses waarin alleen één onderwijsinstelling, kinderopvangorganisatie en/of peuterspeelzaalorganisatie (bij voorkeur) onder één dak zijn gehuisvest blijkt op basis van de theorie een logische en gerechtvaardigde.

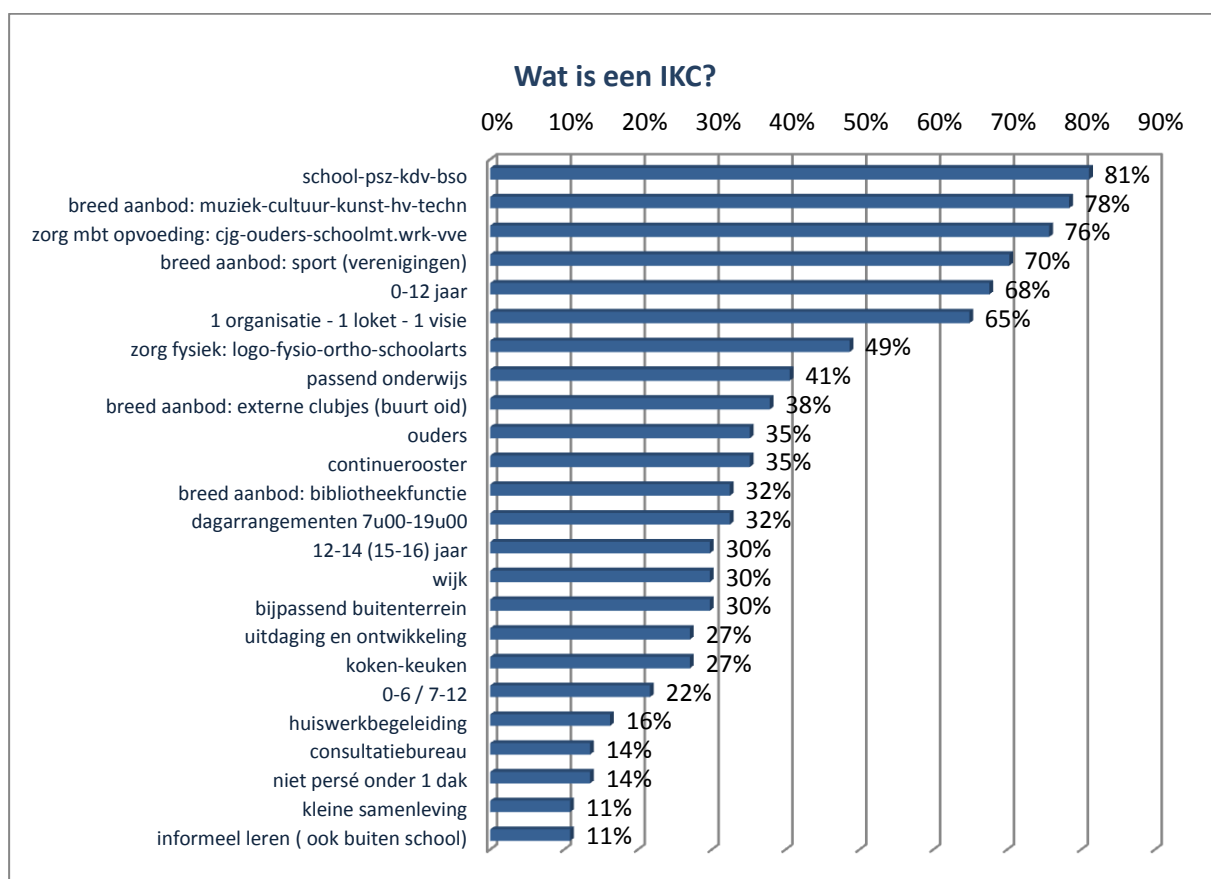
Nu het IKC vanuit de theorie is beschreven, wordt in de volgende paragraaf ingegaan op de verwachtingen die locatiedirecteuren in Leeuwarden in de praktijk ten aanzien van een IKC hebben.

4.4 VERWACHTINGEN T.A.V. HET IKC IN DE PRAKTIJK

In Leeuwarden is een trend zichtbaar in de (door)ontwikkeling van (brede scholen naar) integrale kindcentra. De gemeente heeft met ingang van 2012 zelfs een leergang gefaciliteerd en georganiseerd. De voorwaarde aan deelname is inschrijving als koppel in de combinatie locatiedirecteur onderwijs en locatieleider kinderopvang. Een deel van de 37 geïnterviewde locatiedirecteuren had zodoende meer informatie over IKC's. Omdat integrale kindcentra ook in vakliteratuur van onderwijs en kinderopvang veel aandacht genieten, bleek tijdens de interviews dat iedereen wel een beeld bij een IKC heeft.

Op de open vraag 'wat is een IKC?' gaven de locatiedirecteuren de volgende reacties:

Tabel 2: Wat is een IKC?

Van alle antwoorden, springt de top zes er duidelijk uit. Hieronder wordt de top drie beschreven.

Participanten in een IKC

Locatiedirecteuren geven aan dat de kern van een IKC bestaat uit onderwijs, kinderopvang, peuterspeelzaal en buitenschoolse opvang. Dit zijn partners die bij voorkeur onder één dak moeten worden gehuisvest. In een IKC wordt ook samengewerkt met andere partners. Afhankelijk van het profiel van een IKC, moeten ook andere partners permanent in het gebouw kunnen worden gehuisvest. Het gaat hier bijvoorbeeld om het CJG of andere (zorg)partners. In ieder geval moet volgens de locatiedirecteuren voor alle in de bovenstaande tabel genoemde partners of faciliteiten op een of andere manier ruimte beschikbaar zijn in en om het gebouw.

Breed aanbod: ateliers

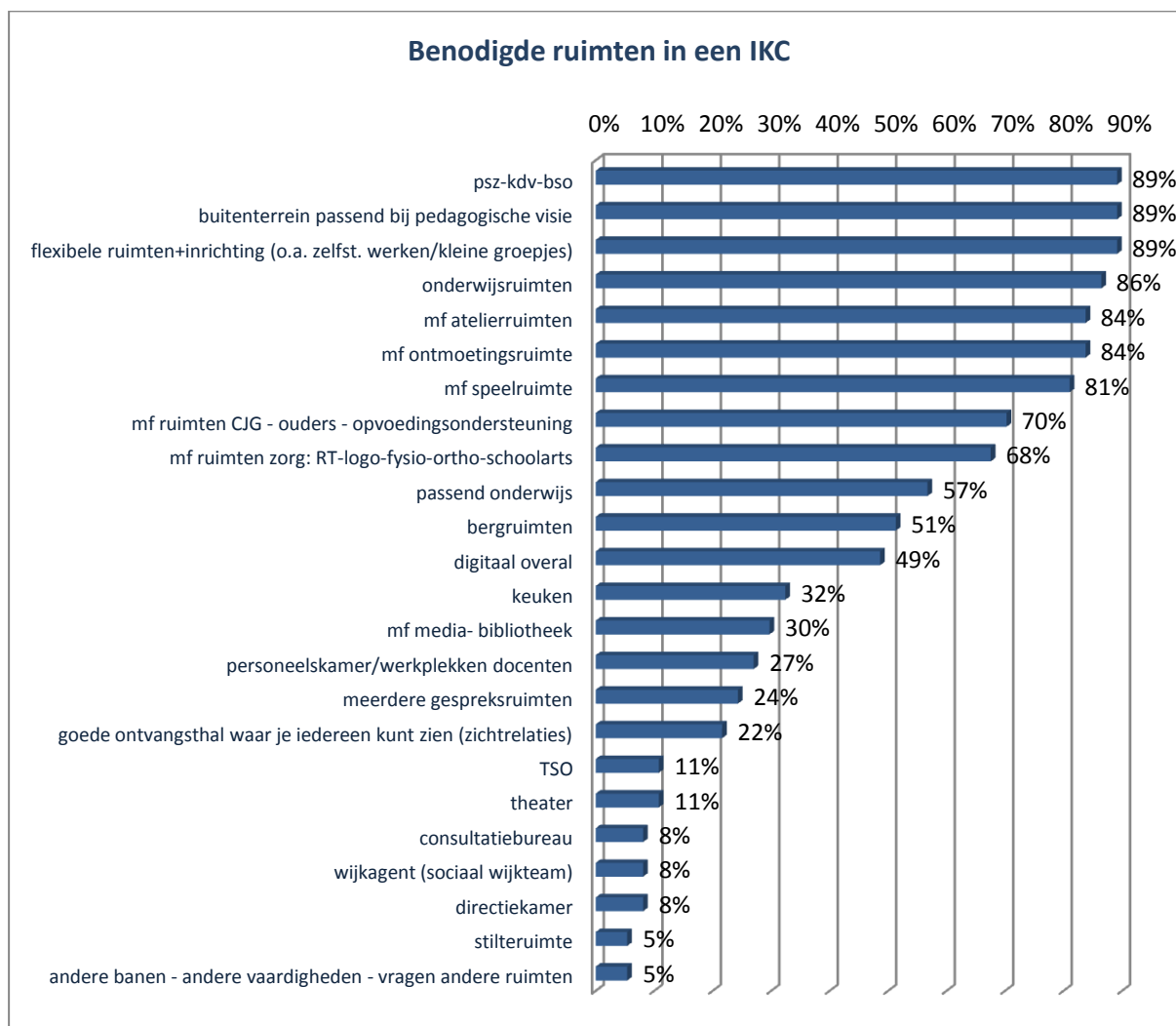
Tijdens de interviews hechtte men een groot belang aan atelierruimte voor cultuur (muziek, drama, kunst), handvaardigheid en techniek. Deze lessen moeten een belangrijke plaats krijgen binnen het onderwijs in een integraal kindcentrum. In verschillende publicaties (zie ook de Doestep-analyse) blijkt dat creativiteit van groot belang is voor respectievelijk de hersenontwikkeling van (jonge) kinderen en op latere leeftijd een hulpmiddel is bij de ontwikkeling van de economie (Mieras, 2010; Florida, 2004).

Zorg m.b.t. opvoeding

Het feit dat zorg m.b.t. opvoeding en de rol van ouders hoog scoort als onderdeel van een IKC, heeft mogelijk te maken met de bevolkingssamenstelling in Leeuwarden. Veel locatiedirecteuren zouden het destijds door minister Rouvoet ingezette Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG) graag een permanente plek in een IKC geven.

Na de vraag wat locatiedirecteuren onder een IKC verstaan, gaven zij aan welke ruimten zij noodzakelijk achtten in een IKC. Deze antwoorden zijn in onderstaande tabel zichtbaar:

Tabel 3: Benodigde ruimten in een IKC

Er zijn zeven typen ruimten die volgens meer dan 80% van de locatiedirecteuren beschikbaar moeten zijn in/om een IKC. Samengevat worden deze koplopers hieronder beschreven.

Kinderopvang e.d. – buitenterrein – flexibele ruimten

De top drie benodigde ruimten in een IKC betreft:

1. ruimten voor peuterspeelzaal, kinderopvang (dus ook slaapvertrekken voor de allerjongsten) en buitenschoolse opvang;
2. bijpassend buitenterrein in de lijn van de pedagogische visie van de schoollocatie (voldoende ontwikkeling/uitdaging/verschillende plekken);
3. flexibele ruimten en flexibele inrichting van de ruimten om deze voor het leren in verschillende groepsgrootten multifunctioneel te kunnen inzetten.

Onderwijsruimten

De locatiedirecteuren van het onderwijs gingen er impliciet vanuit dat onderwijsruimten in een IKC zijn opgenomen. Vandaar dat dit antwoord niet 100% scoorde. Tijdens alle interviews bleek dat het onderwijs volgens de locatiedirecteuren een essentiële plek binnen het IKC moet hebben en zelfs 'leading' zou moeten zijn. Tegelijkertijd is ook diverse keren uitgesproken dat de managers in de kinderopvang veel ondernemender zijn, een eigenschap die in een IKC niet kan ontbreken.

Multifunctionele atelier-, ontmoetings-, en speelruimte

Aparte atelierruimten zijn noodzakelijk voor het geven van de creatieve lessen als handvaardigheid, techniek, muziek, drama, kunst, scoren hoog. Daarnaast wordt een grote ontmoetings- of gemeenschapsruimte voor vieringen en bijeenkomsten belangrijk gevonden. Met een flexibele inrichting is deze ruimte multifunctioneel inzetbaar. Een multifunctionele speelruimte moet in ieder geval zijn ingericht voor alle ontwikkelingsfasen en – leeftijden. Weliswaar wordt deze ruimte voornamelijk voor leerlingen in de leeftijd van 0-6 jaar ingezet.

4.5 CONCLUSIES

In dit hoofdstuk is gebleken dat er de afgelopen jaren een divers palet aan ontwikkelingen op de scholen is afgekomen. Tegelijkertijd wordt de druk op het primair onderwijs steeds groter. Vanuit de maatschappij zijn er verwachtingen ten aanzien van bijvoorbeeld opvoedingstaken en dagarrangementen. Vanuit de overheden wordt enerzijds de bekostiging voor onder meer huisvesting verminderd en worden anderzijds steeds meer maatschappelijk getinte lesprogramma's verplicht gesteld. Tegelijkertijd wordt steeds strenger gekeken naar de leerprestaties van kinderen.

De vele partners binnen de brede school en de nieuw ontwikkelde MFA's (dikwijls vergelijkbaar met bedrijfsverzamelgebouwen) blijken vandaag de dag niet een afdoend antwoord op de beschreven ontwikkelingen en verwachtingen te kunnen geven. De (door)ontwikkeling richting IKC's met de kenmerken van één doorgaande leerlijn, een beperkt aantal partners met één visie en werkend als één organisatie lijkt een logische reactie op de ontwikkelingen en verwachtingen te zijn. De ontwikkeling van IKC's wordt versterkt door de aandacht voor de pedagogiek van het gebouw en het feit dat voorzieningen voor kinderen bij voorkeur onder één dak moeten worden gehuisvest.

In de praktijk blijkt dat locatiedirecteuren van een IKC verwachten dat deze een beperkt aantal partners (onderwijs, kinderopvang, buitenschoolse opvang en peuterspeelzaal) heeft, eventueel aangevuld met zorgpartners zoals het CJG. Voor al deze partners moet onder één dak ruimte aanwezig zijn. Afhankelijk van de frequentie van gebruik een eigen ruimte of een ruimte die met andere partijen kan worden gedeeld. Een scala aan activiteiten voor kinderen en opvoedingsondersteuning voor ouders moeten in een IKC beschikbaar zijn. Binnen- en buitenruimten moeten passen bij de pedagogische visie (pedagogisch gebouw) en zowel ruimten als inrichting moeten flexibel zijn. Hierdoor kunnen diverse activiteiten en/of partners goed gefaciliteerd worden.

Nu het begrip integraal kindcentrum vanuit theorie en praktijk nader is geduid en ook de verwachtingen ten aanzien van de huisvesting zijn beschreven, wordt in het volgende hoofdstuk dieper ingegaan op de fysieke setting van bestaande schoolgebouwen.

5 FYSIEKE SETTING ONDERWIJSHUISVESTING

5.1 INLEIDING

Zoals in paragraaf 3.3 is aangegeven, bestaat de fysieke setting van organisaties uit de volgende elementen:

- bedrijfsarchitectuur;
- interieurontwerp;
- visuele identiteit;
- bedrijfsconcept.

In dit hoofdstuk wordt per afzonderlijk element eerst een theoretische beschrijving gegeven op basis van literatuuronderzoek en data-analyse met betrekking tot onderwijshuisvesting. Daarna volgt meteen de praktijk, waarin de onderzoeksresultaten van veldonderzoek in Leeuwarden en/of de constatering van de referentiecasses volgen. Voor een uitgebreide beschrijving van de onderzoeksresultaten met betrekking tot de fysieke setting en de referentiecasses wordt in dit hoofdstuk ook verwezen naar de bijlagen VI tot en met X.

5.2 BEDRIJFSARCHITECTUUR

5.2.1 BEDRIJFSARCHITECTUUR - THEORIE

Alle gebouwen stralen betekenis uit en kunnen fungeren als symbolisch artefact. Fysiek gezien karakteriseert de architectuur de door een organisatie gewenste identiteit en uitstraling (Ritsema, 2005, p. 24). Een schoolgebouw moet bijvoorbeeld vertrouwen wekken en tegelijkertijd de mogelijkheid tot ontwikkeling uitstralen. Schoolgebouwen, vooral de monumentale, dienen vaak als fysieke symbolen in hun omgeving. Deze fungeren als herkenbaar oriëntatiepunt in een wijk. Vanuit medewerkers, ouders en omgeving wordt er ondanks de soms verminderde functionaliteit, vaak met trots over gesproken (Gagliardi, P. et al, 1990). Herzberger constateert dat je nergens beter dan bij scholen kunt constateren dat architectuur vooral een zaak van buitenkanten schijnt te zijn (2008, p. 13).

TYPOLOGIËN

De totale architectuur van schoolgebouwen wordt doorgaans bepaald door de typologie van het gebouw. Bij schoolgebouwen zijn de volgende typologieën herkenbaar (Dam, Komossa, & Spoormans, 2011; Kempinga & Wessel, 2012; Rodermond, Wallagh, & Leun, 2009; Steijns & Koutamanis, 2004):

- gangenschool;
- buitenschool;
- systeembouw: MuWi of H-school;
- patio- en paviljoentype;
- halschool;
- diverse variaties op vooral de gangen- en halschool.

Voor nadere verdieping in de historie van onderwijshuisvesting en een uitgebreide beschrijving van de verschillende typologieën, verwijs ik graag naar de bijlagen VI en VII.

AANPASSINGSMOGELIJKHEDEN GEBOUWEN

Om andere functies aan bestaande schoolgebouwen toe te voegen en/of wanneer nieuwe partners onder hetzelfde schooldak worden gehuisvest, zijn ingrepen in het vastgoed vaak noodzakelijk. Ook wanneer de in hoofdstuk 4 genoemde ruimten ten behoeve van het realiseren van een IKC in een bestaand schoolgebouw

moeten worden verwezenlijkt, zijn ingrepen in bestaande bouw nodig. Verschillende architecten hebben publicaties uitgebracht waarin zij aangeven op welke wijze bestaande schoolgebouwen kunnen worden aangepast en/of uitgebreid (zie ook bijlage VIII). Steijns en Koutamanis geven aan dat daarbij wel rekening moet worden gehouden met de hoofdstructuur of typologie van een schoolgebouw (2004, p. 88).

Arconico Architecten heeft verschillende mogelijkheden beschreven om 'transformatie ingrepen' aan de binnenzijde van een schoolgebouw te verrichten (april 2012). Ook Hertzberger geeft verschillende voorbeelden van specifieke aanpassingen in zijn schoolgebouwen om een diversiteit aan ruimten en werkplekken te creëren (2008). Het blijkt dus zeker mogelijk om op verschillende manieren ingrepen aan de binnenzijde te verrichten. De ingrepen aan de binnenzijde kunnen kleinschalig met meubelobjecten, het plaatsen van muurtjes of andere vaste opstellingen plaatsvinden. Ook grootschalige ingrepen zijn in de praktijk uitgevoerd. Door muren en vloeren te doorbreken ontstaan bijvoorbeeld nieuwe ruimten, plattegronden en zichtrelaties.

Het is ook mogelijk om ruimten zichtbaar of onzichtbaar toe te voegen aan de buitenkant van het bestaande schoolgebouw op het dak, aan de zijkanten of onder de begane grond. Een enkele gangschool, kan bijvoorbeeld een dubbele gangschool worden. Hierbij moet nadrukkelijk de gangbreedte aan de extra verkeersstromen worden aangepast. Steijns en Koutamanis hebben een model ontwikkeld om te beoordelen hoe dit soort (potentiële) knelpunten in bestaande schoolgebouwen tijdig kunnen worden gesignaleerd en opgelost (2004).

Tot slot kan het ideële onderzoeksbureau Mevrouw Meijer in dit kader niet onvermeld blijven (Kempinga & Wessel, 2012). Door middel van het aansturen van ontwerpend onderzoek, wil dit bureau een bijdrage leveren aan het behoud van bestaande scholen die door locatiedirecteuren, schoolbesturen en/of gemeenten al zijn opgegeven. In diverse plaatsen heeft dit onderzoek al tot verrassende resultaten geleid waarbij een school is aangepast en ook de onderwijsfunctie kon behouden.

5.2.2 BEDRIJFSARCHITECTUUR - PRAKTIJK

VELDONDERZOEK LEEUWARDEN

De 37 Leeuwarder schoollocaties voor Primair Onderwijs zijn voornamelijk van de typologie gangschool. De leeftijd van de schoolgebouwen is gemiddeld 36,5 jaar oud. Hierbij zijn de uitschieters naar boven: 126, 86, 84 en 82 jaar. De meeste schoolgebouwen vallen in de categorie 40-50-60 jaar. Enkele recent gerealiseerde schoolgebouwen, halen het gemiddelde naar beneden.

In het bijzonder de oudste schoolgebouwen zijn fysieke iconen in de wijk met een bijzondere architectuur en duidelijk als (gang)school herkenbaar. De schoolgebouwen uit de jaren '50, '60 en '70, lijken op de systeembouwscholen met lange gangen. In de jaren '80 zijn een aantal scholen van het patio- en paviljoentype en enkele halscholen gerealiseerd. De meest recente nieuwbouwscholen zijn variaties op de gang- en halschooltypes.

REFERENTIECASES

De gebouwtypologieën van de onderzochte integrale kindcentra zijn onder te verdelen in de hal- en de gangtypologie en een combinatie daarvan. De Sterrenschool en de Troubadour zijn gebouwen met twee verdiepingen en hebben respectievelijk de hal- en de gangtypologie. Educatief Centrum Theo Thijsen is een laagbouwlocatie en lijkt een combinatie tussen een hal- en gangtype te zijn.

De oorspronkelijke gebouwen van de drie IKC's zijn in de loop der tijd voorzien van uitbreidingen, welke door toevoeging aan de buitenzijde zijn gerealiseerd (zie ook bijlage VIII) (Arconico Architecten, april 2012). De uitbreiding is hierdoor ook zichtbaar aan de buitenzijde van de locaties. De oorspronkelijke typologie van de gebouwen is ondanks het feit dat functies zijn toegevoegd, intact gebleven. In bijlage IX is een uitgebreide beschrijving van de onderzoeksresultaten naar de fysieke setting van de referentiecasses te vinden.

5.3 INTERIEURONTWERP

5.3.1 INTERIEURONTWERP - THEORIE

Het interieurontwerp heeft betrekking op de binnenzijde van het schoolgebouw; datgene dat wordt omhuld door het ontwerp van de architect (Gagliardi, P. et al, 1990, p. 42). Een zorgvuldig gebouwoffwerp is een samenspel van architectuur en interieurelementen die gezamenlijk onderlinge afhankelijkheid uitstralen. De vormgeving van bijvoorbeeld een open studielandschap met diverse werkplekken of een traditionele gangenschool, stimuleert of verhindert bepaalde relaties en interacties (Hertzberger, 2008). Het gaat om de ervaren kwaliteit van een ruimte. Verschillende participanten in een school geven hun eigen identiteit aan ruimten en hebben een ander interieurontwerp nodig om het primaire proces te kunnen uitvoeren.

Gebruikers

Vanzelfsprekende gebruikers van een schoolgebouw voor primair onderwijs zijn leerlingen, onderwijzend en onderwijsondersteunend personeel. Bij leegstand zijn kinderopvang en peuterspeelzaal graag gecontracteerde gasten. Ook vinden zorgverleners als schoolarts, logopedist, schoolmaatschappelijk werk en medewerkers van het Centrum voor Jeugd en Gezin hun weg in de school. Daarnaast zijn er externe partijen als cultuurinstellingen, verenigingen en buurt- of wijkbewoners die gebruik kunnen/willen maken van ruimten in een schoolgebouw. Hoe omvangrijker de groep 'overige gebruikers' in een school, hoe groter hun invloed op de inrichting van het gebouw (Steijns & Koutamanis, 2004, p. 62). De activiteiten moeten passen binnen de beschikbare ruimten. Ook moeten afspraken worden gemaakt over beheer en exploitatie. Een goede compartimentering en logistieke indeling van een schoolgebouw is een voorwaarde om externe partijen te kunnen ontvangen.

Een nieuwe groep waarvoor specifiek aandacht nodig is in het kader van interieurontwerp, zijn de leerlingen die door Passend Onderwijs vanuit het speciaal onderwijs instromen in het regulier onderwijs. Door Sardes is onderzoek verricht naar de huisvestingsproblematiek rond Passend Onderwijs (Greven & Timmerhuis, 2008, pp. 25-28). Afhankelijk van de beperking van de betreffende leerling moet minimaal rekening worden gehouden met de volgende randvoorwaarden (2008, p. 25):

- drempelvrije toe- en doorgangen;
- algemene toegankelijkheid van toiletten;
- heldere verlichting en markering van obstakels en trappen;
- gangen vrij van obstakels;
- akoestische voorzieningen;
- beschikbaarheid van prikkelarme leeromgevingen en geschikte time-outruimten.

Deze voorwaarden lijken logisch, maar zijn niet altijd eenvoudig in schoolgebouwen te realiseren. Enerzijds omdat gemeenten en schoolbesturen voor deze aanpassingen tot op heden geen geld ontvangen en schoolbesturen bij wet niet mogen investeren in huisvesting. Anderzijds omdat de ruimte niet aanwezig is om prikkelarme leeromgevingen en time-outruimten te realiseren of vanwege het feit dat de gang vol staat met obstakels omdat deze door ruimtegebrek al intensief voor spelen en leren wordt ingezet.

Ruimten

Bij de vormgeving en inrichting van ruimten in en om de school, volgt een goede architect continue de maat van het kind:

- 0 tot 4 jaar: ruimten moeten kneuterig, kleinschalig en geborgen zijn;
- 5 tot 9 jaar: ruimten moeten uitdaging en mogelijkheden tot ontdekken bieden;
- 10 tot 12 jaar: kinderen hebben behoefte aan spanning, zelf kunnen kiezen en beslissen en willen er op uit kunnen trekken.

Activiteiten in een schoolgebouw worden niet alleen bepaald door leeftijden, maar ook door de ontwikkeling van kinderen op cognitief, sociaal-emotioneel, moreel, motorisch en cultureel gebied (Veen, Boogaart, Daalen, & Emmelot, 2012, p. 35). Om deze verschillende ontwikkelingsterreinen te stimuleren, moet er ruimte zijn voor spelen, taal, rekenen, wetenschap, expressie, handvaardigheid, gymnastiek en ICT-vaardigheden. Daarnaast moet er ook ruimte zijn voor ontspanning, rust, het uitvoeren van groepsopdrachten en voor geconcentreerd individueel werken, presenteren of optreden voor kleine en grotere groepen et cetera (Doornenbal, 2012; Veen, Boogaart, Daalen, & Emmelot, 2012; Onderwijsraad, 2003).

Voor de brede ontwikkeling van kinderen moet ook het speelplein zijn ingericht voor activiteiten van kinderen in verschillende levensjaren en passen bij de uitstraling van de organisatie (Bekkering Adams architecten, 2008; Springzaad, 2013). Sec bezien lijkt het buitenterrein niet bij het 'interieurontwerp' te horen. Maar gezien de invloed die het speelplein onder meer heeft op het welzijn en de sociale communicatievaardigheden van kinderen, hoort dit integraal bij de ontwerpopgave. Ook binnen de normvergoeding hoort de 1^e inrichting van het plein bij de bouwopgave.

Uiteraard moeten in een schoolgebouw ook ruimten beschikbaar zijn voor de andere gebruikersgroepen en dus divers van omvang en inrichting zijn om een breed scala aan activiteiten en werkvormen te kunnen faciliteren. Schoolgebouwen moeten toegerust zijn voor 'principeel tegengestelde condities' zoals concentratie versus belevenis en ontmoeting, bescherming versus uitdaging, rust versus prikkeling, verkennen en verstophoekjes versus openheid en sociale controle, rugdekking versus uitzicht (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 15; Hertzberger, 2008, pp. 80-81). Dit vergt veel van een ontwerper die ervoor moet zorgen dat een schoolgebouw voorordent. Het interieurontwerp van een schoolgebouw moet de gewenste pedagogische situaties mogelijk maken, alle ontwikkelingsgebieden stimuleren en een variëteit aan gebruikers huisvesten. Diversiteit aan ruimten is dus noodzakelijk.

Werplekken

Vervanging van vaste schoolbanken door losse tafels en stoelen maakten het klaslokaal halverwege de vorige eeuw flexibeler en didactische wijzigingen mogelijk. Ook hielden enkele architecten in de jaren vijftig tot zeventig van de vorige eeuw bij hun ontwerp van scholen specifiek rekening met een scala aan werkplekken met de volgende resultaten: (Verstegen & Broekhuizen, 2008, pp. 19-20; Humblé Architecten, juni 2011, p. 6):

- veel lichtinval in lokalen;
- experimenten met tafelopstellingen voor individueel en groepswork;
- elk klaslokaal een eigen deur naar buiten, garderobe, toiletten en wasbak;
- bij elk klaslokaal een eigen buitenruimte als buffer tussen lokaal en plein;
- door les- en gangruimte anders vorm te geven (zie ook bijlage VII);
- door toepassing van niveauverschillen en balkons;
- door een scheiding tussen ruimten voor klassikale lessen en de werkhoeken.

Uit deze voorbeelden blijkt dat creatieve vormgeving en flexibiliteit van meubilair essentieel zijn om ruimten in schoolgebouwen voor meerdere werkvormen en dus multifunctioneel inzetbaar te maken. Ook werd steeds vaker het werken in gangen toegepast. Gebleken is echter dat dit veel van het concentratievermogen van leerlingen vergt door de vele loopbewegingen en interactiemogelijkheden (Hertzberger, 2008). De uitkomsten van de onderzoeken van de Rijksbouwmeester en het Stimuleringsfonds voor Architectuur, hebben aangetoond dat de ruimte voor kinderen in het primair onderwijs letterlijk en figuurlijk benauwend is (Pol, Ir. L. van der, 2009; Rodermond, Wallagh, & Leun, 2009). Terwijl kinderen op deze jonge leeftijd voor hun ontwikkeling en gezondheid juist veel meer bewegingsruimte nodig hebben. De oppervlakenormen zouden daarom omhoog moeten en frisse lucht moet vanzelfsprekend zijn. Uiteraard heeft dat gevolgen voor de financiën die voor uitbreiding, aanpassing en nieuwbouw beschikbaar worden gesteld.

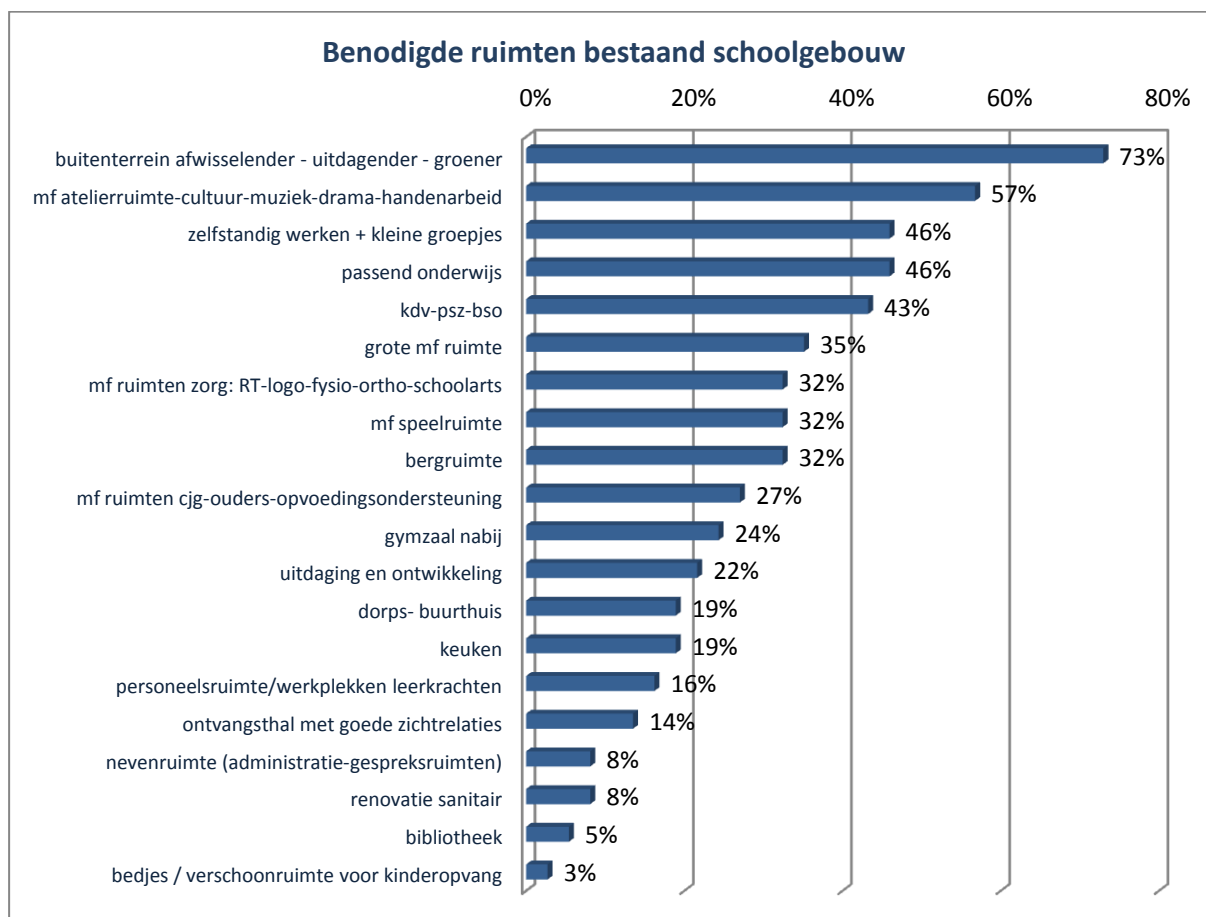
5.3.2 INTERIEURONTWERP - PRAKTIJK

VELDONDERZOEK LEEUWARDEN

In het kader van de huidige huisvesting is eerst gevraagd naar het bestaande schoolgebouw en welke ruimten men in relatie tot het gehanteerde onderwijsconcept momenteel nodig heeft. Daarna is ingegaan op de vraag of er ook specifieke randvoorwaarden te benoemen zijn ten aanzien van (ruimten in) de bestaande schoolgebouwen.

Op de vraag welke ruimten en faciliteiten in de huidige schoollocaties worden gemist, zijn de volgende antwoorden gegeven:

Tabel 4: Benodigde ruimten bestaand schoolgebouw

Speelplein

In de eerste plaats wordt niet een specifieke binnenruimte gemist, maar missen schooldirecteuren voornamelijk een aantrekkelijk, uitdagend en groen speelplein voor alle leeftijden en ontwikkelingsfasen van leerlingen. Hieronder enkele foto's van Leeuwarder schoolpleinen:

Versus voorbeelden hoe het ook kan in binnen- en buitenland (Springzaad, 2013; Fonds 1818, 2011):

Het onderhoudsbudget voor schoolpleinen dat in de Lumpsumbekostiging per school (dus niet per locatie) wordt uitgekeerd is slechts ca. € 800,00 per jaar. Voor professioneel onderhoud van specifiek ontworpen groene schoolpleinen, maar ook onderhoud van de 'traditionele' schoolpleinen is dit bedrag eigenlijk onvoldoende.

Atelier ruimten

In de tweede plaats blijkt er behoefte te zijn aan multifunctionele (mf) atelierruimten in schoolgebouwen voor cultuur, muziek, drama en handenarbeid of techniek. Gestimuleerd door de overheid, is techniek bezig aan een opmars binnen het basisonderwijs (Techniekpact, 2013). Er zijn zelfs schoolconcepten die zich specifiek richten op techniek. Geschikte ruimten ontbreken echter. Het handenarbeidlokaal, als deze al aanwezig was, is vaak opgeslokt als reguliere lesruimte en wordt bovendien niet vergoed binnen de normbekostiging. Slechts enkele scholen beschikken over een plek waar deze specifieke activiteiten kunnen plaatsvinden. Dit is dan meestal meteen (onderdeel van) de gemeenschapsruimte.

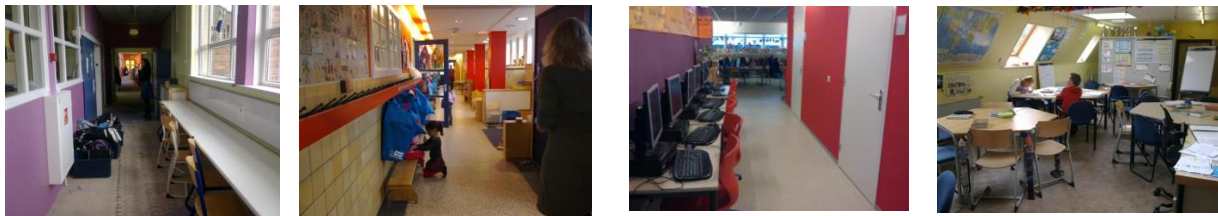
Figuur 7: Voorbeelden van atelierruimten.

Zelfstandig werken

Gedeeld op de derde plaats komen ruimten voor zelfstandig werken of het werken in kleine groepjes en ruimten voor passend onderwijs. Uit het veldonderzoek blijkt dat de ruimtelijke variatie aan werk- en leerplekken in het basisonderwijs schaars is. De ruimten kunnen grofmazig nog altijd worden onderverdeeld in lesruimten en gangen. Vaak is een schoolgebouw gefaseerd uitgebreid met een speellokaal, personeels- en directeurskamer, maar gemeenschapsruimten ontbreken veelal.

De benodigde diversiteit aan werkplekken is vaak gerealiseerd door de verkeersruimten (gangen) om te toveren in werkruimten. Soms door werkbanken aan de buitenmuur te plaatsen, soms door de school met nissen naar buiten uit te bouwen tussen de toiletgroepjes die aan de gang waren gelegen. De klimaatbeheersing is echter vaak niet of onvoldoende aangepast. Hierdoor blijft het op de werkplekken in de gang eigenlijk te koud. Een directeur vertelde dat kinderen zich letterlijk warm moeten spelen...

Bij de meerderheid van de schoolgebouwen zijn de gangen niet breed genoeg en staan tafels, stoelen, speelgoed en kasten letterlijk en figuurlijk in de weg. Voorschriften van de brandweer geven aan dat verkeersruimten vrij moeten zijn van obstakels. In geval van brand tijdens een schooldag kunnen de werk- en speelplekken op de gang voor gevaarlijke situaties zorgen. Soms worden ruimten voor zelfstandig werken in voormalige bergruimten op bijvoorbeeld zolders gerealiseerd en is niet altijd voldoende daglicht beschikbaar.

Figuur 8: Voorbeelden van werkplekken in gangen en op zolder.

Locatiedirecteuren gaven aan dat wanneer er voldoende nevenruimten zijn voor individueel – of groepjeswerken, deze ruimten uiteraard multifunctioneel inzetbaar zijn. De ruimten kunnen dan ook dienen als spreekkamer voor ouders, RT-ruimte of ruimte voor bijvoorbeeld een schoolarts. Door meer multifunctionele en flexibele ruimten in een school te realiseren, kunnen dus ook knelpunten die lager op de lijst staan, worden opgelost.

Tot zover de beschrijving van de voornaamste ruimten die locatiedirecteuren in hun huidige locaties missen. In onderstaande tabel staan de reacties naar aanleiding van de vraag aan welke randvoorwaarden ruimten en/of het gebouw moeten voldoen om adequaat onderwijs te kunnen geven in een bestaand schoolgebouw.

Tabel 5: Randvoorwaarden aan ruimten en/of gebouw

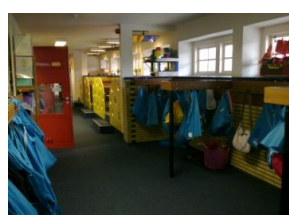
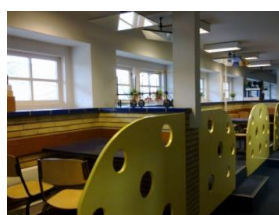
Klimaatbeheersing

Bij randvoorwaarden aan ruimten en/of gebouw staat klimaatbeheersing bovenaan. Het klimaat moet bij voorkeur per ruimte te regelen zijn, waardoor efficiënt en zuinig met energie kan worden omgegaan. Het binnenklimaat is voornamelijk 's zomers onaangenaam warm in de laagbouwscholen met platte daken. 's Winters zijn temperaturen vaak te laag en komen tochtklachten voor, zeker in schoolgebouwen waar nog enkel glas is toegepast. Uiteraard moet het klimaat ook in gangen goed te regelen zijn, vooral wanneer daar werk-, speel- en leerplekken voor kinderen zijn ingericht. Door goede compartimentering van het klimaat, maar ook alarmering kan avondverhuur beter plaatsvinden.

Verkeersruimten separaat

In de tweede plaats geven locatiedirecteuren er de voorkeur aan dat verkeersruimten sec als verkeersruimte dienen en niet een tweede functie als werk- of speelplek hebben. Voor werken en spelen zijn daarvoor specifiek ingerichte ruimten noodzakelijk. Zeker wanneer aandacht wordt besteed aan de verschillende leeftijdsgebonden ontwikkelingsgebieden van kinderen.

Bij locaties waar de verkeersruimten ongeveer vijf meter breed en met oog voor functionaliteit zijn ingericht of waar werkplekken met behulp van een (interieur)architect mooi zijn ingepast, blijken verkeersruimten en werkplekken elkaar niet of minder te bijten. Overigens is dit bij aanpassing in bestaande schoolgebouwen vaak de plek waar de kapstokken en jassen hingen, waardoor daarvoor een andere oplossing moet worden gezocht.

Daglicht versus verduistering - digitalisering

In de derde plaats is van oudsher de wijze van lichtinval en voldoende daglicht belangrijk voor het welzijn. Tegenwoordig is ook verduistering een essentiële randvoorwaarde om überhaupt les te kunnen geven: digiborden en beamers maken verduistering noodzakelijk. Schoolbesturen krijgen hiervoor echter geen extra middelen in hun vergoeding. Vooral de eerste lichting digiborden, zijn zwak lichtsterk en voor leerlingen onleesbaar wanneer lokalen niet goed verduisterd zijn. Lichtsterke digiborden, goede kwaliteit beamers en voldoende stopcontacten voor digitale middelen zijn randvoorwaarden die in de digitale schoolomgeving niet kunnen ontbreken.

Figuur 9: Voorbeelden van 'verduistering'.

Akoestiek

Akoestiek scoort ook hoog als randvoorwaarde. Een goede of slechte akoestiek kan communicatie bevorderen of tegenwerken. Het oor stelt mensen in staat om de kleinste veranderingen in richting waar te nemen, veel sneller dan het oog. Dergelijke vermogens ontwikkelen zich specifiek in de vroege kindertijd (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 133). Het volgen van lessen en begrijpen van lesstof kan alleen wanneer leerlingen de leerkrachten goed kunnen verstaan. Uit internationaal onderzoek blijkt akoestiek direct effect te hebben op gezondheid en leerprestaties (Ecophon, 2013). Daarom is van onder- tot bovenbouw een goede akoestiek essentieel.

REFERENTIECASES

Tijdens het onderzoek bleek dat aan het interieur van de IKC's niet specifiek zichtbaar was dát een IKC werd gehuisvest in het gebouw. Wel was merkbaar dat veel ruimten multifunctioneel en door alle participanten, gedurende de hele dag werden gebruikt. Verder zijn de volgende zaken opgevallen, welke zijn onderverdeeld in de topics 'ruimten' en 'randvoorwaarden':

Ruimten

- Een gang of hal moet minimaal ca. vijf meter breed zijn als multifunctioneel inzetbare ruimte voor spelen, leren, werken en tentoonstellen. Een gang van twee à drie meter breed is hiervoor te smal.
- Wanneer klassen zijn voorzien van (geluiddichte!) schuifwanden met een lengte van minimaal een half klaslokaal, die het lokaal direct koppelen aan de brede gang, hal of naastgelegen lokaal, is de oppervlakte in klaslokalen voor spelen, leren en werken snel en flexibel beïnvloedbaar en zijn andere groepsindelingen eenvoudig mogelijk.
- Een inpandige gymzaal is ideaal voor grotere bijeenkomsten en draagt bij aan weinig verlies van onderwijstijd.
- Atelierruimten zijn door alle participanten gewenst én multifunctioneel inzetbaar.
- Wil men daadwerkelijk als één team functioneren en acteren, moeten ruimten die dagelijks bezet zijn bij voorkeur dicht bij elkaar zijn gesitueerd. De ruimten voor kinderopvang moeten bijvoorbeeld bij voorkeur dicht bij de gezamenlijke teamkamer zijn gehuisvest.
- Onderbouwlokalen met een oppervlakte van ca. 73 m², met een eigen ingang, toiletjes en natte ruimte zijn ideaal qua faciliteiten en formaat.

- Midden- en bovenbouwlokalen met een maat van 60 à 62 m² zijn prettig in gebruik, al wordt deze ruimte voor 35 leerlingen toch snel te klein. Klaslokalen met een maat kleiner dan 52 m² (De Troubadour heeft zelfs 45 m²) zijn absoluut te klein voor het onderwijs in deze tijd. Ruimte van klaslokalen (zonder schuifwanden) opgeven ten gunste van bredere gangen bleek een slechte ingreep.
- De concepten blijken zich aan te passen aan de bestaande architectuur en het interieurontwerp in de bestaande gebouwen. Bij nieuwbouw zouden alle referentiecasses kiezen voor andersoortige ruimten qua oppervlak en flexibiliteit en een andere situering van ruimten ten opzichte van elkaar.

Figuur 10: Voorbeelden van ruimten die multifunctioneel en gezamenlijk worden gebruikt.

Randvoorwaarden

- Door huisvesting van onderwijs, kinderopvang, BSO en peuterspeelzaal onder één dak,
 - is overdracht eenvoudig;
 - zijn er korte looplijnen en is meer interne ruimtelijke flexibiliteit mogelijk;
 - kan men van elkaars werkwijze leren;
 - is een strakke roosterplanning en (voorwaardelijk) overleg over multifunctioneel gebruik van ruimten noodzakelijk.
- Men heeft steeds meer behoefte aan juist grotere of kleinere ruimten dan de reguliere klaslokalen i.v.m. het geven van instructie, individueel- en groepswerk.
- De minimale gangbreedte moet ca. vijf meter zijn om multifunctioneel inzetbaar te zijn.
- Het is vervelend dat de gang of hal vanwege brandweervoorschriften elke dag moet worden opgeruimd waardoor bijvoorbeeld bouwwerken van kinderen niet kunnen blijven staan.
- Er moet een (flexibel) podium beschikbaar zijn in een locatie i.v.m. toneelstukken en voorstellingen.
- Klassen blijken nog altijd het domein van de leerkracht. Dit is op te lossen door:
 - net als in kantoortuinen (flexibel te verschuiven) kastjes voor leerlingen en docenten toe te passen waarin zij hun eigen spulletjes in kunnen opbergen;
 - flexibel meubilair te gebruiken;
 - voldoende opbergruimte per lokaal/ruimte.
- Alle ruimten moeten zijn voorzien van of voorbereid zijn op een digitale infrastructuur.
- Flexibele en/of multifunctionele inrichting bevordert efficiënte inzetbaarheid en gezamenlijk gebruik van ruimten.
- Akoestiek, licht, klimaatbeheersing en sfeer blijken kritische randvoorwaarden te zijn voor een goede en gezonde leer- en werkomgeving.

Figuur 11: Voorbeelden van flexibele interieurelementen.

5.4 VISUELE IDENTITEIT

5.4.1 VISUELE IDENTITEIT - THEORIE

Zoals eerder aangegeven, heeft visuele identiteit betrekking op datgene wat zichtbaar is aan de fysieke setting van een organisatie en er iets over zegt. Visuele identiteit heeft dus betrekking op het gebouw, de ruimten en de aankleding daarvan, maar ook op vlaggen en logo's. Eén van de krachtigste elementen hierbij is kleur. Sassoon geeft hierover aan dat kleur en vorm kunnen worden toegepast om ruimten zo te conditioneren dat die de processen in die ruimten ondersteunen en de identiteit van de organisatie weergeven (Gagliardi, 1990). Vooral in schoolgebouwen is kleurgebruik essentieel. Met een goed toegepast kleurenpalet kan rust worden gecreëerd, maar ook een uitdagend effect worden gerealiseerd.

Veel architecten willen toegepaste materialen in hun pure vorm laten zien. Wanneer veel beton zichtbaar is door bijvoorbeeld toepassing van betonkernactivering wordt een schoolgebouw intern één grijze massa, waarbij herkenbaarheid van ruimten door kinderen tot een minimum wordt beperkt. In de praktijk volgt dan al snel na oplevering toch een kleurige verfkwest over muren en pilaren.

Kleur trekt aan, accentueert en kan functioneel worden ingezet. Bovendien kunnen kleurcontrasten voor bijvoorbeeld visuele gehandicapten ook tot een herkenbare gebouwindeling leiden. In *“Transformatie van het schoolgebouw”* wordt uitgebreid ingegaan op een onderzoek van Valan naar de toepassing van kleurgebruik bij verschillende leeftijdsgroepen. Door gebruik van een divers kleurenpalet kunnen ruimten worden ingedeeld naar activiteiten, kan oriëntatievermogen worden verbeterd en lichtintensiteit worden beïnvloed (Dam, Komossa, & Spoormans, 2011, pp. 100-104). Ook toegepaste materialen hebben overigens een grote invloed op een herkenbare gebouwindeling en dito ruimtegebruik (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 133).

In paragraaf 3.2.2 is al ingegaan op de invloed van inrichting op leerlingen van het speciaal onderwijs die door Passend Onderwijs in het regulier onderwijs (moeten) worden opgevangen. Dit geldt uiteraard ook voor de het element visuele identiteit. De hiervoor genoemde voorbeelden zijn van elementair belang voor ‘reguliere’ leerlingen en leerkrachten. Voor adequate huisvesting en opvang van leerlingen uit het ‘speciaal’ onderwijs is het belang nog groter.

5.4.2 VISUELE IDENTITEIT - PRAKTIJK

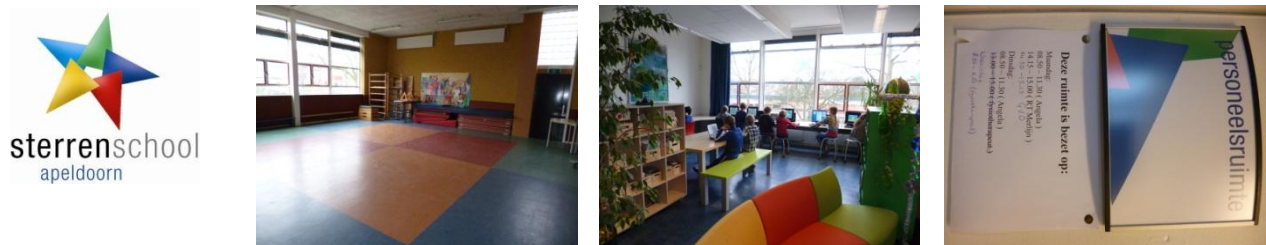
VELDONDERZOEK LEEUWARDEN

De visuele identiteit van de schoolbesturen is per schoollocatie voornamelijk zichtbaar door de banieren die prominent geplaatst zijn. In de huisstijlen is de visuele identiteit duidelijk terug te vinden. Per locatie is dit onderdeel van de fysieke setting in meer of mindere mate nader uitgewerkt in bijvoorbeeld toegepaste kleuren. Het voert te ver om op alle locaties specifiek in te gaan. Voor wat betreft zichtbaarheid van het onderwijsconcept, heeft de Vrije School in Leeuwarden (Michaëlschool) het antroposofische gedachtegoed bijvoorbeeld op eigen wijze geïnterpreteerd en in architectuur, inrichting, materiaal- en kleurgebruik tot uitdrukking gebracht. Op de meeste locaties zijn specifieke onderwijsconcepten echter minder duidelijk of eigenlijk niet zichtbaar.

REFERENTIECASES

Een van de kenmerken van een IKC is één organisatie. Dit komt bij de cases tot uitdrukking in het gebruik van dezelfde huisstijl en hetzelfde logo bij bijvoorbeeld hoofdingang, bewegwijzing in het gebouw en aanduiding van ruimten. Bij de ene locatie was dit overigens opvallender doorgevoerd dan bij de andere.

Qua kleurstelling komen kleuren uit de logo's grotendeels terug in de gebouwen van de referentie IKC's door vloerbedekking, muurverf of toepassing van interieurelementen. Hieronder zijn voorbeelden van De Sterrenschool opgenomen.

Figuur 12: Visual identity - Sterrenschool Apeldoorn (logo - kleurgebruik interieur - huisstijl)

Bij themagericht onderwijs komt het IKC als één organisatie het meest sprekend naar voren. In het hele IKC wordt door alle organisaties (op eigen wijze) in dezelfde periode uiting gegeven aan eenzelfde thema, waardoor duidelijk een eenheid wordt uitgestraald in versiering en/of aankleding van ruimten en bijvoorbeeld tentoonstelling van werkjes.

5.5 BEDRIJFSCONCEPT

5.5.1 BEDRIJFSCONCEPT - THEORIE

Het bedrijfsconcept van schoolbesturen is een meer inhoudelijk element van de fysieke setting. De visie en missie zijn hiervan onderdelen en zichtbaar in onder meer huisstijl met specifiek logo en marketing en kan zoals al eerder aangegeven, zelfs gevolgen hebben voor de keuze van een bedrijfspand. Het gaat bij bedrijfsconcept onder meer om de naar buiten toe uitgedragen organisatiestructuur- en cultuur. Op schoollocatieniveau gaat het daarbij specifiek om een onderwijsconcept en pedagogische visie op basis waarvan het onderwijs wordt uitgedragen en hoe men met leerlingen omgaat. Dit kan zichtbaar zijn in architectuur, inrichting van gebouw en buitenterrein. De inhoud is hiermee een onlosmakelijk onderdeel van de fysieke setting van schoolgebouwen.

Dit blijkt ook uit een van de achterliggende gedachten van het integraal kindcentrum: 'the whole child approach'. Hierbij wordt naar verschillende aspecten van de ontwikkeling van het kind gekeken, zoals: cognitieve-, lichamelijke-, sociaal emotionele- en morele ontwikkeling, gezondheid en hun onderlinge samenhang. Bij het werken vanuit deze benadering is de schoolse, 'formele ruimte' niet toereikend voor een volledige brede ontwikkeling van kinderen (Studuslki, 2010, p. 17). Dit is ook in 2003 door de onderwijsraad geconstateerd toen zij adviseerde om schools en buitenschoolsleren nadrukkelijker met elkaar in verband te brengen en om naast de bestaande traditionele leerarrangementen ook nieuwe leerarrangementen te ontwikkelen om te voorzien in de nieuwe kennis- en leerbehoeften van kinderen (Onderwijsraad, 2003, p. 70). De onderwijsraad ondervond dat bij pilotscholen het herontwerp van leerarrangementen opvallende gevolgen had voor de inrichting: muren werden gesloopt en de oude klaslokalen verdwenen ten gunste van kleinere én grotere multifunctionele leeromgevingen met afzonderlijke ruimten voor computers, overleg, zelfstudie en dergelijke. Ruimten werden ingericht als muziekateliers of bibliotheken. Het bleek dat 'krachtige en contextrijke leeromgevingen' nodig waren om de eerder genoemde nieuwe kennis- en leerbehoeften van kinderen te ondersteunen (Onderwijsraad, 2003, p. 40). Ontwikkelingen in de samenleving, nieuwe combinaties van leerarrangementen en het doorontwikkelen van de pedagogiek, hebben dus gevolgen voor ruimten in een school. Dit geldt ook voor de nieuw te vormen kindcentra.

Doornenbal geeft aan dat schoolgebouwen in de huidige tijd noodzakelijkerwijs een fysieke infrastructuur moeten bieden waarin kinderen zowel onderwijs volgen, opgevangen worden en hun vrije tijd doorbrengen (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 14). In de concurrentiestrijd om de leerling worden scholen zich steeds bewuster van hun profiel, wat zij willen uitstralen en ouders willen bieden aan arrangementen. Het 'nieuwe leren' vindt daarbij op verschillende manieren zijn weg in het onderwijs. De ene school is bezig met 'atelier-onderwijs', de ander wil een 'iPad school' worden en de derde richt zich volledig op de 'Sterrenschool 2.0'. Elk concept heeft zijn huisvestelijke gevolgen. Voorbeelden van enkele traditionele en moderne onderwijsconcepten en hun eventuele huisvestelijke consequenties worden in bijlage X beschreven.

Studulski beschrijft dat het onderwijs aan de vooravond van een de-industrialisatie staat: klassikaal en frontaal onderwijs wordt langzamerhand ingeruild voor meer individueel, zelfstandig werken, projecten en taken, in groepjes of achter de computer. Klassikale instructie of uitleg blijft belangrijk, maar kinderen verrichten vervolgens taken op hun eigen niveau (Studulski, 2012, p. 6). De trend bij de hierboven genoemde schoolconcepten is dat leerprocessen verschuiven van groepsgericht en volgtijdelijk leren naar individueel leren op basis van ervaringen. Dit is ook geconstateerd in de Klankbordgroep Integraal Kindcentrum van Sardes (Studulski, 2012, p. 6). Door deze verandering in leerprocessen zijn andere onderwijsruimten nodig en voldoen traditionele klaslokalen niet om leerkrachten en leerlingen te ondersteunen in het leerproces.

5.5.2 BEDRIJFSCONCEPT - PRAKTIJK

VELDONDERZOEK LEEUWARDEN

Uit het veldonderzoek blijkt dat door concurrentiestrijd tussen de denominaties en schoolbesturen een sterke herziening van de onderwijsconcepten op schoollocaties plaatsvindt. Op basis van nieuwe concepten willen schoollocaties zich duidelijk profileren op leerlingen te trekken. Het IKC is daarbij één van de middelen.

REFERENTIECASES

Concept

Behalve De Sterrenschool voeren de onderzochte cases niet een specifiek te benoemen onderwijsconcept. De Sterrenschool voldoet overigens niet aan de beschreven ideale huisvestingsvoorwaarden voor de Sterrenschool (De Sterrenschool 2.0, 2013, pp. 32-33). De kinderopvang is namelijk in een separaat gebouw gehuisvest op ca. 300 meter afstand. Daarnaast ontbreken onder meer specifieke Sterrenschoolruimten als een aula voor 100 leerlingen en flexibele werkplekken voor medewerkers. De geïnterviewde stelde dat het onderwijsconcept is aangepast aan de locatie en dat het oorspronkelijke doel van deze Sterrenschool was om te laten zien dat De Sterrenschool in elk gebouw kan worden gehuisvest. In de praktijk blijken ruimten te weinig flexibel en van 'verkeerde' omvang. Voor een beschrijving van de overige referentiecasses wordt verwezen naar bijlage VIII.

Beheer en exploitatie

Om een bedrijfsconcept draaiende te houden, is beheer en exploitatie onontbeerlijk. Onderwijs, kinderopvang en peuterspeelzalen worden voorzien van verschillende geldstromen. Dit heeft in de praktijk gevolgen voor hoe men met financiën in één organisatie omgaat. Uit het onderzoek is gebleken dat de drie IKC's elk een andere benaderingswijze van kostenverdeling hebben. Gebruik van ruimten wordt verrekend op basis van tijd, oppervlakte of inhoud. Verrekening van overige kosten vindt plaats op basis van verhouding school/kinderopvang (bijvoorbeeld 2/3e en 1/3e deel), op leerlingaantal en/of aantal medewerkers, afhankelijk van de kostensoort. Alle drie de IKC's hebben afspraken over verrekening van kosten vastgelegd in een gebruikersovereenkomst.

Meer partners betekent in de praktijk niet per definitie méér financiële en fysieke ruimte. Maar doordat ruimten gezamenlijk worden gebruikt, ontstaat wel het gevoel van meer fysieke ruimte en meer flexibiliteit. Compartimentering en een beheerder blijken essentiële randvoorwaarden om verschillende functies in één gebouw efficiënt en zo beheersmatig mogelijk te huisvesten. Klimaatbeheersing en alarmering moeten bijvoorbeeld voor gebouwdelen apart in te stellen zijn. Daarnaast moet er een beheerder aanwezig zijn voor openen en sluiten van het gebouw en eventuele benodigde facilitaire zaken.

Doordat veel ruimten multifunctioneel en door alle partijen worden gebruikt, moeten deze qua hygiëne- en veiligheidsvoorschriften allemaal voldoen aan de hoogste eisen (die van de BSO en kinderopvang). Dit betekent een hogere kostenpost voor het onderwijsveld, waar geen financiële vergoeding tegenover staat.

Financiering jongste uitbreiding

Uit ambtelijk verstrekte gegevens is gebleken dat elke uitbreiding en aanpassing van de bestaande schoolgebouwen van de referentiecasses een andere financieringsstructuur heeft. Elke gemeente is anders omgegaan met het vaststellen van de budgetten, de voorwaarden waaronder verhuur plaatsvindt en eventuele terugbetalingsregelingen. Hierin is geen eenheid te ontdekken en elke gemeente, schoolbestuur en/of kinderopvangorganisatie lijkt weer opnieuw het wiel uit te moeten vinden. Voor een uitgebreidere beschrijving, verwijs ik graag naar bijlage VIII.

5.6 CONCLUSIES

In dit hoofdstuk zijn de theoretische en praktische onderzoeksresultaten met betrekking tot de fysieke setting van onderwijshuisvesting beschreven. De fysieke setting bestaat uit bedrijfsarchitectuur, interieurontwerp, visuele identiteit en bedrijfsconcept.

Ten aanzien van de bedrijfsarchitectuur kan worden geconcludeerd dat er een aantal hoofdtypologieën zijn waaronder schoolgebouwen geschaard kunnen worden. De gang- en haltypologie komen veelvuldig voor. Het is gebleken dat alle typologieën kunnen worden aangepast; zowel intern als extern zijn kleine of grotere ingrepen mogelijk. Bij alle referentiecasses zijn huisvestelijke ingrepen gepleegd om een IKC in het bestaande schoolgebouw te kunnen huisvesten. Desondanks zouden alle referentiecasses hun huisvesting graag anders vormgeven om het IKC goed te kunnen runnen. Wanneer aanpassingen worden gepleegd in bestaande schoolgebouwen, is het belangrijk om rekening te houden met de gebouwstructuur van de typologie om toekomstige huisvestelijke en facilitaire knelpunten te voorkomen, zoals te weinig ruimte voor verkeersstromen.

Voor wat betreft interieurontwerp is geconstateerd dat bestaande schoolgebouwen ruimtelijk niet zijn ingericht voor het onderwijs van vandaag de dag. Er is duidelijk behoefte aan ruimten die groter of kleiner zijn dan de beschikbare klaslokalen. Daarnaast moeten ruimten en inrichting flexibel en eenvoudig aan te passen zijn aan nieuwe werkvormen en/of participanten. Ook qua randvoorwaarden blijkt een groot aantal bestaande schoolgebouwen onvoldoende gefaciliteerd te zijn. Klimaatbeheersing, verduistering versus voldoende lichtinval en goede akoestiek zijn knelpunten. Dit betreft randvoorwaarden die de prestaties en gezondheid van leerlingen en medewerkers direct kunnen beïnvloeden. Daarnaast is veelvuldig geconstateerd dat leerlingen op de gangen spelen, werken en leren vanwege ruimtegebrek. Geconcludeerd kan worden dat bestaande schoolgebouwen een behoorlijke huisvestingsimpuls nodig hebben die niets te maken heeft met het faciliteren van specifieke concepten of een IKC, maar een financiële bijdrage die simpelweg nodig is voor realisatie van de huisvestelijke en facilitaire basisbehoeften in het hedendaags onderwijs.

Voor wat betreft de visuele identiteit is gebleken dat met juist kleur- en materiaalgebruik veel effect kan worden bereikt. Deze elementen kunnen ook behulpzaam zijn bij de aanpassingen ten behoeve van de huisvesting van leerlingen uit het speciaal onderwijs binnen het regulier onderwijs. De huisstijl is het meest zichtbaar in banieren, een steeds terugkerend herkenbaar logo en bijpassende inrichting. Geconstateerd is dat hiermee visueel een eenheid binnen een IKC kan worden bewerkstelligd en een onderwijsconcept kan worden ondersteund.

Het bedrijfsconcept is de fysieke vertaling van een meer inhoudelijk onderdeel van de fysieke setting. Het gaat hierbij om krachtige en contextrijke ruimten en faciliteiten die een onderwijsconcept ondersteunen. Gebleken is dat nieuwe leerarrangementen, andersoortige ruimten nodig hebben en dat (in een IKC) de schoolse, statische, formele ruimte niet voldoende is voor een volwaardige, brede ontwikkeling van kinderen. In de praktijk blijkt dat een IKC een middel voor een school(bestuur) kan zijn om zich te profileren. Ook is duidelijk geworden dat de referentiecasses zich hebben aangepast aan de bestaande huisvesting. Men zou graag een ander gebouw ten behoeve van het IKC realiseren.

Door in een IKC meer partners onder één dak te huisvesten, wordt niet per definitie meer financiële en fysieke ruimte gerealiseerd, wel ontstaat de mogelijkheid tot meer flexibel ruimtegebruik en samenwerking. Voor wat betreft het voldoen aan wet- en regelgeving betekent dit dat alle gezamenlijk gebruikte ruimten moeten voldoen aan de hoogste hygiëne en huisvestingseisen van de kinderopvang, terwijl scholen hiervoor geen bekostiging voor ontvangen. Op financieel gebied is vastgesteld dat er geen eenheid is in financiering van beheer en exploitatie van de IKC's en dat er zeker geen duidelijke kaders zijn voor wat betreft de financiering van aanpassing en uitbreiding van een bestaand schoolgebouw ten behoeve van een IKC. Elke gemeente, schoolbestuur en kinderopvangorganisatie vaart hierin zijn eigen koers.

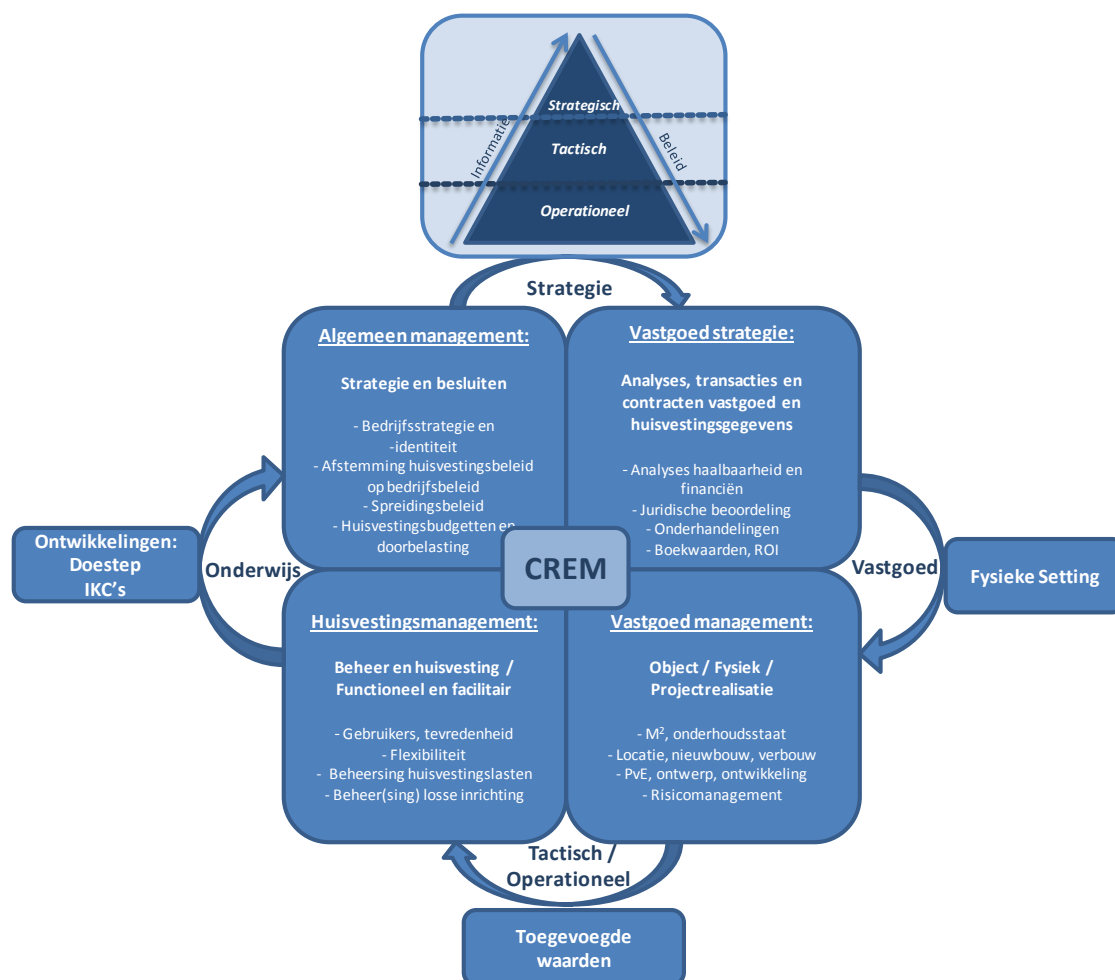
6 VASTGOEDCYCLUS

6.1 INLEIDING

In de voorgaande hoofdstukken is aandacht besteed aan de ontwikkelingen en fysieke setting van onderwijshuisvesting. In dit hoofdstuk wordt de relatie met Corporate Real Estate Management (CREM) gelegd.

6.2 TOEPASSING THEORETISCH MODEL

Allereerst wordt het theoretisch model uit paragraaf 3.5 nogmaals weergegeven:

Eerder is gebleken dat de ontwikkelingen een vlucht hebben genomen, terwijl deze niet of onvoldoende konden worden bijgehouden door de huisvestingssituatie in het onderwijs. Dit heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met de financieringsstructuur van het primair onderwijs waarbij schoolbesturen financieel afhankelijk zijn van gemeenten voor grootschalige investeringen. Waarbij overigens van belang is dat de normbekostiging vanuit de landelijke overheid al jaren niet strookt met de huisvestelijke werkelijkheid.

Een andere reden voor het feit dat schoolgebouwen niet zijn toegerust op het hedendaagse en toekomstig onderwijs kan zijn dat er een afstand bestaat tussen het primaire proces in de klassen en het algemeen management van schoolbesturen dat vaak in een eigen kantoorgebouw is gehuisvest. Deze kloof bleek ondermeer uit de reactie van een bovenscholings manager toen ik hem de onderzoeksresultaten voorlegde. Hij gaf aan zéér verbaasd te zijn over het feit dat veel locatiedirecteuren tegen knelpunten aanlopen wat betreft bijvoorbeeld slecht te regelen klimaatbeheersing en het de invloed daarvan op o.a. het leren op de gang.

Inzicht in de vele specifieke ontwikkelingen en informatie over de vastgoedportefeuille, helpt het management in het kwadrant *‘algemeen management’* om strategie te ontwikkelen ten aanzien van de schoolgebouwen en hierover beslissingen te nemen. Op basis van onder meer de visie en missie van het schoolbestuur, wat zij wil uitstralen en op welke locaties de exploitatie beïnvloed moet worden, kan een strategisch vastgoedplan inclusief spreidingsplan worden opgesteld. Ter bevordering van toegevoegde waarden als exploitatie, leerprestaties, gezondheid en tevredenheid van medewerkers en leerlingen is het van belang om de bottom-up informatie van het tactisch-operationele vlak mee te nemen in het strategisch vastgoedbeleidsplan.

Hierdoor kan het management binnen het kwadrant *‘vastgoedstrategie’* strategische keuzes op het gebied van vastgoed maken, een integraal huisvestingsplan opstellen, haalbaarheidsanalyses uitvoeren en op locatieniveau besluiten welke initiatieven worden gestimuleerd. In een strategisch vastgoedplan of integraal huisvestingsplan (IHP) kan worden opgenomen welke scholen zich doorontwikkelen tot IKC of ander onderwijsconcept en welke huisvestelijke aanpassingen daarbij noodzakelijk zijn. Ook kan in het strategisch vastgoedplan per schoolgebouw worden opgenomen welke investeringen nodig zijn voor de verbetering van basale randvoorwaarden aan schoolgebouwen zoals binnenklimaat, akoestiek, lichtinval versus verduistering of extra flexibiliteit van ruimten. Dit betekent dat men in de overgang naar het kwadrant *‘vastgoedmanagement’* goed inzicht moet hebben in de fysieke setting en onderhoudsstaat van de gebouwen op locatieniveau, de leerling-prognoses, het aantal m² BVO en de typen ruimten die per locatie beschikbaar zijn en dergelijke.

In de overgang van het kwadrant *‘vastgoedmanagement’* naar het kwadrant *‘huisvestingsmanagement’* kan het management vervolgens op basis van de vastgestelde strategie vaststellen wat de toegevoegde waarden per locatie zijn waarop men wil sturen. Dit kan op intern vlak liggen door met behulp van vastgoedingrepen ten aanzien van de eerder beschreven basis randvoorwaarden de prestaties van leerkrachten en leerlingen te willen verhogen, structurele kosten te reduceren door toepassing van zonnepanelen of verbeterde compartimentering ten behoeve van beter regelbare klimaatbeheersing. De toegevoegde waarden kunnen ook extern gericht zijn om met de marketing van onderwijsconcepten en locaties, extra leerlingen te trekken. Alleen door vastgoedingrepen kan het imago van sommige locaties namelijk al worden verbeterd.

Vervolgens moet in het kwadrant *‘huisvestingsmanagement’* duidelijk worden in hoeverre vastgoedingrepen effect sorteren. Geconcludeerd kan worden of de gebruikerstevredenheid is toegenomen, leerprestaties en gezondheid zijn verbeterd of huisvestingslasten beter beheersbaar zijn, enzovoorts. Naast deze bevindingen over de toegevoegde waarden kunnen ook nieuwe ontwikkelingen worden gesignaleerd. De diverse informatiestromen richting het algemeen management kunnen ertoe leiden dat de vastgoedstrategie wellicht moet worden aangepast en de cyclus opnieuw begint.

Schoolbesturen kunnen met behulp van deze cyclus constructiever overleggen met gemeenten over de benodigde investeringen. Schoolbesturen zijn immers voor grote huisvestingsinvesteringen als aanpassingen en (ver)nieuwbouw afhankelijk van de lokale overheid. Gemeenten financieren nieuwbouw en grootschalige aanpassingen, terwijl schoolbesturen juridisch eigenaar zijn van de gebouwen. Daarom zijn schoolgebouwen voor gemeenten een vreemde eend in de bijt in de maatschappelijk vastgoedportefeuille. Voor wat betreft voorzieningenplanning weet een gemeente goed welke voorzieningen in welke wijken en buurten nodig zijn. Evenwichtige spreiding, goed onderhoud en aantrekkelijke schoolgebouwen zijn beeldbepalend voor wijken. Hierbij zijn ze van belang voor de ouder- en bewonerstevredenheid in de stad. Daarnaast treffen de eerder beschreven ontwikkelingen in de doestep-analyse ook de gemeenten.

Wanneer gemeenten ook de hierboven beschreven vastgoedcyclus opstellen voor hun maatschappelijk vastgoedportefeuille en deze voor wat betreft onderwijshuisvesting bespreken met de schoolbesturen, kunnen naast tegengestelde, vast en zeker ook gemeenschappelijke belangen inzichtelijk worden. Voor wat betreft efficiënt en effectief beheer van de maatschappelijk vastgoedportefeuille die steeds meer in de belangstelling staat, is de CREM-vastgoedcyclus dus ook voor gemeenten zeer interessant en kunnen gefundeerde vastgoedbeslissingen worden genomen.

7 BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAGEN

7.1 INLEIDING

In de voorgaande hoofdstukken zijn een onderzoeksmodel en theoretisch model gepresenteerd. Vervolgens zijn de onderzoeksresultaten van het theoretisch en praktijkonderzoek gepresenteerd. Op basis van het voorgaande, zal in dit hoofdstuk de beantwoording van de onderzoeksvragen plaatsvinden. Gestart wordt met de deelvragen, waarna de centrale onderzoeksvraag wordt beantwoord.

7.2 BEANTWOORDING DEELVRAGEN

1. *WAT IS EEN INTEGRAAL KINDCENTRUM (IKC)?*

Een IKC bestaat uit de volgende bouwstenen:

- Een voorziening voor kinderen in de leeftijd van 0-12 jaar waarbij in ieder geval onderwijs, kinderopvang, peuterspeelzaal en BSO onder één dak zijn gehuisvest.
- De ontwikkeling van het kind staat centraal.
- Eén pedagogische visie, één team, één doorgaande lijn en eenduidige communicatie richting ouders.
- Er is een breed aanbod aan activiteiten die in dagarrangementen worden aangeboden op het gebied van onderwijs, cultuur, muziek, handvaardigheid, techniek en sport, waarbij alle ontwikkelingsgebieden van kinderen worden aangesproken.
- Zorg in de zin van opvoedingsondersteuning maakt een belangrijk onderdeel uit van het IKC. Het Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG) kan als spin in het web van deze vorm van zorg een goede aanvulling als permanente partner van het IKC zijn. Dit kan in de vorm van een loketfunctie of een op vaste tijden geschikte ruimte voor een spreekuur.
- Een IKC is open van 07u00 – 19u00 voor kinderen. Voor dagarrangementen of na 19u00 kan een IKC ook opengesteld zijn voor de buurt of andere verenigingen indien de huisvestelijke randvoorwaarden daarvoor goed zijn ingevuld. Afhankelijk van het concept is een IKC 52 weken per jaar geopend.
- Een IKC is gehuisvest in een pedagogisch passend gebouw met een contextrijke leeromgeving waarin kinderen volledig tot ontplooiing kunnen komen. Zowel binnen als buiten zijn er voldoende aanleidingen voor leren, werken, spelen en ontspannen et cetera, passend bij de verschillende ontwikkelings- en levensfasen.

2. HOE ZIET DE FYSIEKE SETTING VAN BESTAANDE SCHOOLGEBOUWEN ERUIT?

De fysieke setting bestaat uit: bedrijfsarchitectuur, interieurontwerp, visuele identiteit en bedrijfsconcept.

De *bedrijfsarchitectuur* is statisch en traditioneel: gangen, klaslokalen, enkele nevenruimten en een schoolplein. Schoolgebouwen zijn voornamelijk onder te verdelen in de gang-, hal- en paviljoentypologie, waarvan de gangenschool het meest voorkomt. Aanpassing van bestaande schoolgebouwen is zowel intern als extern op verschillende manieren mogelijk (Arconiko Architecten, april 2012; Hertzberger, 2008; Steijns & Koutamanis, 2004; Greven & Timmerhuis, 2008).

Betreffende het *interieurontwerp* is het opvallend hoe vaak er op de gang wordt gespeeld, gewerkt en geleerd vanwege een gebrek aan de benodigde diversiteit van werkplekken. Dit zorgt in het algemeen voor veel overlast en is geen ideale en veilige situatie. Gangen van ca. vijf meter breed blijken geschikt voor multifunctioneel gebruik, smallere gangen zijn hiervoor minder toepasbaar en veilig. Veel bestaande schoolgebouwen beschikken niet over de voor het hedendaags onderwijs benodigde ruimten zoals atelierruimte, een uitdagend groen speelplein en flexibele ruimten en inrichting. Ook voldoet bestaande huisvesting veelal niet aan basisrandvoorwaarden voor klimaatbeheersing, akoestiek, lichtinval versus verduistering (BNA Onderzoek, 2011; Pol, Ir. L. van der, 2009; Rodermond, Wallagh, & Leun, 2009). Hierdoor worden de prestaties, gezondheid en arbeidssatisfactie van leerlingen en leerkrachten beïnvloedt.

Bijna alle bezochte schoolgebouwen blijken niet adequaat ingericht en aangepast voor de toestroom van leerlingen uit het speciaal onderwijs. Met behulp van interieurontwerp maar met name ook elementen van *visuele identiteit* kunnen bijvoorbeeld kleur en verschillende materialen als signaalfunctie worden toegepast. Visuele identiteit is ook zichtbaar in huisstijl, inrichting, vlaggen en logo's.

Qua *bedrijfsconcept* is een vernieuwingsslag zichtbaar: klassikaal, frontaal onderwijs verandert in ervaringsgericht onderwijs met individuele leertrajecten en veel brede scholen ontwikkelen zich door tot IKC. Maatschappelijke veranderingen hebben de Sterrenschool een impuls gegeven en in 2013 gaat de eerste iPadschool van start. Gebleken is dat een wijziging van concept of herontwerp van leerarrangementen fysieke gevolgen heeft voor de leeromgeving (Onderwijsraad, 2003). Lokalen en ruimten moeten hiertoe worden aangepast.

Benodigde flexibiliteit en het multifunctioneel gebruik van ruimten én interieur waren steeds terugkerende onderwerpen bij alle geïnterviewden.

3. WELKE ONTWIKKELINGEN HEBBEN INVLOED OP ONDERWIJSHUISVESTING?

De krimp in bepaalde landsdelen en economische crises waardoor schoolsluitingen en sluitingen van kinderdagopvang dreigen hebben een grote invloed op onderwijshuisvesting. Daarnaast zijn er de diverse onderwijskundige-pedagogische, sociaal-culturele, technische en politieke omgevingsfactoren die effect hebben op bestaande schoolgebouwen. Er wordt steeds meer van kinderen en leerkrachten verwacht en de ontwikkelingen gaan steeds sneller. Tegelijkertijd is minder geld beschikbaar om schoolgebouwen aan te passen aan de eisen van deze tijd, laat staan ze voor te bereiden op toekomstige veranderingen. Er tijdens het onderzoek wel gezegd dat kinderen tegenwoordig in museale gebouwen worden opgeleid. Er worden steeds hogere eisen gesteld aan leerprestaties, terwijl de gebouwen eerder afbreuk doen aan de leerprestaties in plaats van ze te bevorderen. Er is nog weinig onderzoek naar de relatie tussen onderwijshuisvesting en leerprestaties gedaan. Aanvullend onderzoek naar deze relatie wordt aanbevolen.

4. WELKE ROL KAN CORPORATE REAL ESTATE MANAGEMENT (CREM) SPELEN BIJ ONDERWIJSHUISVESTING?

Het theoretisch model van de vastgoedcyclus is voornamelijk gebaseerd op CREM-theorie. De vastgoedcyclus laat zien dat ontwikkelingen input leveren voor strategische beleidsbeslissingen die door het algemeen management ten aanzien van onderwijshuisvesting kunnen worden genomen. Deze beslissingen worden vastgelegd in een integraal huisvestingsplan (IHP) en onderzocht op haalbaarheid, kosten enzovoorts. Vervolgens kan het IHP worden uitgewerkt in locatiespecifieke plannen met behulp van de analyse van de fysieke setting van alle separate locaties. Op basis hiervan kunnen per locatie de toegevoegde waarden worden bepaald. Uiteraard staan deze toegevoegde waarden in relatie met het strategisch beleid en de doelstellingen van de organisatie. Op basis van de analyses én eventueel nieuwe ontwikkelingen, kan er reden zijn om het strategisch beleid aan te passen, waarna de cyclus opnieuw begint. Er is dus een top-down, bottom-up wisselwerking tussen het strategische en operationeel-tactische niveau, zowel op het gebied van het uitwisselen van ontwikkelingen als analyse van de fysieke setting van schoolgebouwen.

Gemeenten kunnen eenzelfde vastgoedcyclus opstellen en doorlopen ten aanzien van de maatschappelijk vastgoedportefeuille. Schoolbesturen zijn voor wat betreft investeringen in nieuwbouw, uitbreiding en grootschalige ingrepen afhankelijk van financiering door gemeenten. De plannen van schoolbesturen en gemeenten kunnen op deze wijze naast elkaar worden gelegd, waardoor investeringsbeslissingen gezamenlijk en gefundeerd genomen kunnen worden.

CREM kan hiermee dus een grote rol spelen bij onderwijshuisvesting. Enerzijds biedt zo'n vastgoedcyclus meerwaarde voor schoolbesturen doordat organisatiedoelstellingen, vastgoed én gebruikers (leerlingen en medewerkers) aan elkaar kunnen worden gerelateerd. Anderzijds biedt CREM in de vorm van deze vastgoedcyclus ook ondersteuning aan gemeenten bij (investerings)beslissingen ten aanzien van maatschappelijk vastgoed en in dit kader specifiek onderwijshuisvesting.

5. WELKE RUIMTELIJKE, FUNCTIONELE EN FACILITAIRE RANDVOORWAARDEN ZIJN ER AAN SCHOOLGEBOUWEN TE STELLEN?

RUIMTELIJK

Ruimte voor kinderen in het primair onderwijs is letterlijk en figuurlijk benauwend. Er is meer m² BVO nodig voor onderwijs. Ruimten in schoolgebouwen moeten groter én kleiner zijn dan de bestaande klaslokalen in verband met instructie, zelfstandig werken en activiteiten voor groepjes (de huidige standaardmaat is ca. 52 m² BVO). Ruimten moeten geschikt zijn voor verschillende activiteiten en participanten. De buitenruimte moet passen bij het schoolconcept, afwisselender, uitdagender en groener zijn dan de bestaande schoolpleinen.

FUNCTIONEEL

Qua functionaliteit zijn de volgende randvoorwaarden herhaaldelijk naar voren gekomen:

- flexibiliteit van omvang van ruimten door middel van schuifwanden of brede openslaande deuren;
- flexibiliteit van meubilair. Meubilair moet eenvoudig en snel verplaatsbaar zijn om ruimten multifunctioneel te kunnen gebruiken;
- voldoende bergruimten zijn essentieel om ruimten multifunctioneel te gebruiken;
- ruimten moeten goed gecompartmenteerd kunnen worden, zodat de beheer(s)baarheid voor wat betreft verhuur, maar ook het binnenklimaat en energiebesparing sterk kan worden verbeterd;
- onderwijsgebouwen moeten geschikt zijn om tegenstellingen te huisvesten. Uitdaging versus ontspanning, prikkeling versus rust, leren versus spelen, et cetera;
- werken, leren en spelen moeten gedurende de hele dag allemaal in één gebouw plaatsvinden, gericht op verschillende leeftijdsgroepen en ontwikkelingsfasen.

FACILITAIRE ELEMENTEN

Wanneer facilitaire elementen niet goed functioneren in een gebouw, is dit een dagelijks terugkerende ergernis. Zowel de leerprestaties als de arbeidssatisfactie en soms zelfs ook gezondheid van leerlingen en medewerkers kunnen door slechte of ontbrekende facilitaire elementen negatief worden beïnvloed. Diverse onderzoeken hebben aangetoond dat aandacht voor facilitaire elementen hoge prioriteit vergt. De volgende onderdelen zijn facilitaire basisvoorwaarden voor onderwijsgebouwen:

- frisse lucht - reductie CO₂ – goede klimaatbeheersing;
- goede lichtinval én verduistering;
- goede akoestiek, geen geluidsoverlast;
- hygiëne – schoonmaak;
- voldoende voorzieningen ten behoeve van de toenemende digitalisering;
- logische indeling en compartimentering van het gebouw;
- aandacht voor duurzaamheid en energiebesparende maatregelen.

6. AAN WELKE EISEN MOET DE FYSIEKE SETTING VAN BESTAANDE SCHOOLGEBOUWEN VOLDOEN OM EEN IKC TE KUNNEN HUISVESTEN?

In de eerste plaats moeten bestaande schoolgebouwen voldoen aan de ruimtelijke, functionele en facilitaire randvoorwaarden die bij de beantwoording van de vorige deelvraag zijn benoemd.

Daarnaast moeten ruimten beschikbaar zijn voor alle leeftijds- en ontwikkelingsfasen voor kinderen van 0-13 jaar. Er moet ruimte zijn voor tegenstellingen: leren, spelen, werken, ontdekken, lummelen, et cetera. Kinderen moeten dit individueel, maar ook in groepsverband kunnen doen. Zowel buiten op het plein als binnen in het IKC. Ruimten moeten ten opzichte van elkaar zodanig gesitueerd zijn dat het mogelijk is voor het team om samen te werken en gezamenlijk activiteiten te ondernemen of te pauzeren, zonder dat het primaire proces daardoor gevaar loopt door te weinig toezicht of te lange looplijnen. Om eenheid te bevorderen, moet het gebouw één sfeer, huisstijl en gezamenlijke cultuur uitstralen. Organisatorisch en huisvestelijk zijn er geen drempels tussen de verschillende participanten.

Er is geconstateerd dat er verscheidene mogelijkheden zijn om bestaande schoolgebouwen intern en extern aan te passen. De specifiek beoogde IKC-locatie moet kunnen worden aangepast aan de boven genoemde eisen om de verschillende participanten (onderwijs, kinderopvang, BSO, peuterspeelzaal en CJG) onder één dak te huisvesten.

7.3 BEANTWOORDING CENTRALE VRAAGSTELLING

In deze paragraaf wordt op basis van de onderzoeksresultaten en beantwoording van de deelvragen een antwoord gegeven op de centrale vraagstelling. De centrale vraagstelling van dit onderzoek is de volgende:

“Onder welke condities kan een integraal kindcentrum in een bestaand schoolgebouw voor primair onderwijs worden gehuisvest?”

De referentiecasses bewijzen dat het mogelijk is om een IKC in een bestaand schoolgebouw te huisvesten. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de huisvestingssituatie van de referentiecasses niet ideaal is. Alle geïnterviewden wilden graag andere huisvesting voor hun IKC realiseren. Dat wil zeggen: diversiteit in oppervlakte van ruimten, betere compartimentering en situering van ruimten ten opzichte van elkaar. De IKC's worden in de praktijk aangepast aan het gebouw. Naar aanleiding van het onderzoek zijn de volgende voorwaardelijke condities te benoemen voor het huisvesten van een IKC in een bestaand schoolgebouw:

- De facilitaire functies voor wat betreft voldoende ventilatie, vermindering van CO₂, goede klimaatbeheersing, schoonmaak en hygiëne zijn basisvoorwaarden. Daarbij gaat op bepaalde vlakken ook het bouwbesluit niet ver genoeg en is het PvE Frisse Scholen een goed uitgangspunt.
- Onder de basaal benodigde functies worden ook de aanpassingen in het kader van Passend Onderwijs geschaard.
- Ruimten en inrichting van de bestaande school moeten flexibel en multifunctioneel inzetbaar zijn.
 - Brede schuifdeuren (geluiddicht) tussen lesruimten onderling en lesruimten en overige werkplekken.
 - Scheiding verkeersstromen en werkplekken (bij gebruik van gang als speel- en werkplek, lijkt de minimale breedte ca. 5 meter te zijn).
 - Zorgvuldig aandacht voor akoestiek en lichtinval versus verduistering.
 - Het gebouw moet zowel intern als extern krimp en uitbreiding kunnen faciliteren en functiewijziging kunnen huisvesten.
- De ruimten van de school moeten voldoen aan de strenge eisen die gesteld worden aan ruimten voor kinderopvang om het gebouw zo optimaal en efficiënt mogelijk te kunnen gebruiken.
- Het gebouw is open van 07u00 – 19u00 en eventueel 52 weken per jaar.
- De ruimten in het gebouw moeten geschikt zijn om externe groepen te ontvangen. Dat betekent dat compartimentering voor wat betreft beheer(sbaarheid) essentieel is. Dit heeft gevolgen voor facilitaire zaken als klimaatbeheersing, alarmering etc.
- Het gebouw en de buitenruimte moeten ruimte bieden aan en ingericht zijn als een contextrijke leer-, speel-, ontspannings- en werkomgeving voor de verschillende leeftijdsgroepen van 0 tot 6, 7 tot 9 en 10 tot 12 jaar en bijbehorende ontwikkelingsfasen.
- Kinderen leren door activiteit, ervaring en reflectie. Voor een rijk aanbod aan activiteiten en het bedienen van alle ontwikkelingsgebieden en creatie van een scala aan pedagogische situaties, moet het gebouw en het buitenterrein een diversiteit aan werkplekken bieden om de tegenstellingen tussen rust en uitdaging, leren en spelen, ontdekken en terugtrekken etc. te huisvesten.
- Ook moet ruimte beschikbaar zijn voor ateliers in combinatie met heldere samenwerkingsverbanden met partners op het gebied van kunst, cultuur, handvaardigheid, techniek en sport.
- Afspraken over geldstromen, verdeling van kosten in het kader van beheer en exploitatie moeten vroegtijdig met elkaar worden kortgesloten en worden vastgelegd in een gebruiksovereenkomst.
- Het aantal permanent onder één dak gehuisveste partners moet niet te groot zijn. Kernpartners zijn in ieder geval: onderwijs, kinderopvang, peuterspeelzaal en BSO.
- Het is wenselijk om het CJG als zorgfunctie in relatie tot opvoeding(sondersteuning) permanent als loketfunctie of als spreekuurfunctie in het IKC te huisvesten.

8 EINDCONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

8.1 INLEIDING

Nadat in de voorgaande hoofdstukken theorie is behandeld, de praktijk is onderzocht en op basis daarvan de deel- en centrale onderzoeksvragen konden worden beantwoord, is in dit hoofdstuk het moment aangebroken om eindconclusies te trekken en aanbevelingen te doen.

8.2 CONCLUSIES

ONDERZOEKSRESULTATEN EN RELEVANTIE

Vanuit de dagelijkse praktijk vermoedde ik een mismatch tussen ontwikkelingen en onderwijshuisvesting. Dit vermoeden is naar aanleiding van het onderzoek gegrond gebleken. Terwijl de ontwikkelingen steeds sneller gaan, blijven de bestaande schoolgebouwen statisch en traditioneel. Een forse financiële impuls lijkt noodzakelijk om bestaande schoolgebouwen weer up-to-date te maken zodat kinderen hun talenten in alle leeftijds- en ontwikkelingsfasen kunnen ontplooiën. Dit bepaald hun toekomstige mogelijkheden en datgene wat zij de maatschappij later te bieden hebben. Dit duidt de maatschappelijke relevantie van het verrichte onderzoek.

Uit de referentiecasses blijkt dat IKC's in bestaande schoolgebouwen kunnen worden gehuisvest. Echter uit de beantwoording van de deelvragen blijkt ook dat veel bestaande schoolgebouwen in de huidige staat niet zijn toegerust om de onderwijsprocessen van vandaag de dag goed te faciliteren. Schoolgebouwen zouden in eerste instantie (grondig) moeten worden aangepast. Bij huisvesting van een IKC in een bestaand schoolgebouw, moeten daarop aanvullende aanpassingen worden gerealiseerd. Na de onderzoeken die de afgelopen jaren voornamelijk op facilitair vlak hebben plaatsgevonden (gericht op CO₂-reductie, gezondheid en welzijn), lijkt dit onderzoek hierop een bevestiging, maar zeker ook in ruimtelijke zin een aanvulling te zijn. Daarmee heeft dit onderzoek naast maatschappelijke ook wetenschappelijke relevantie.

Door de vastgoedcyclus wordt duidelijk op welke wijze ontwikkelingen, organisatiedoelstellingen, strategisch vastgoedbeleid, inzicht in fysieke setting, toegevoegde waarden, gebruikers, bottom-up en top-down informatie-uitwisseling in relatie tot elkaar staan. Wanneer onderwijshuisvesting gestructureerd en regelmatig tegen het licht wordt gehouden, zal blijken dat door de steeds sneller gaande ontwikkelingen, wijzigingen noodzakelijk zijn aan schoolgebouwen. Deze aanpassingen hebben bovendien een verscheidenheid aan toegevoegde waarde voor zowel leerlingen als leerkrachten en daarmee voor de betreffende schoolbesturen, maar ook voor de samenleving als geheel. Bijvoorbeeld op het gebied van verbetering van prestaties van leerlingen en leerkrachten, gezondheid, arbeidssatisfactie, verbeterde exploitatie en concurrentiepositie.

Door het vastgoedcyclus-model toe te passen kunnen schoolbesturen strategisch vastgoedbeleid opstellen. Door op basis van dit model met de gemeente in gesprek te gaan, kunnen benodigde vastgoedinvesteringen gefundeerd worden beargumenteerd. Gemeenten kunnen dit model ook toepassen voor de investeringsbeslissingen ten aanzien van de maatschappelijk vastgoedportefeuille. Ook biedt het model mogelijkheden om met schoolbesturen in gesprek te gaan over de aangevraagde aanpassingen aan schoolgebouwen. In de huidige tijd van financiële tekorten is het extra van belang om investeringsbeslissingen zorgvuldig te nemen. Het onderzoek(smodel) blijkt daarom op verschillende manieren maatschappelijk relevant.

RELEVANTIE EN BEPERKINGEN

Bovenstaand is al kort aangegeven dat dit onderzoek zowel maatschappelijke als wetenschappelijke relevantie heeft. Separaat wil ik ingaan op de relevantie en beperkingen die dit onderzoek voor anderen heeft. Recent is op de website van Ruimte-OK gepubliceerd dat het Ministerie van OCW start met een onderzoek naar de kwaliteit van schoolgebouwen. De vragen die daarbij centraal staan zijn (Ruimte-OK, 2013):

“Zijn gebouwen waarin kinderen dagelijks verblijven voldoende toegerust om eigentijds onderwijs te faciliteren? En zo niet, wat is daar dan voor nodig?”

Het onderzoek moet ook antwoord geven op de vraag hoe permanente monitoring hierop kan worden ingericht. Deze scriptie kan extra data en toegevoegde waarde aan het bovengenoemde onderzoek bieden. Daarnaast is deze scriptie een aanvulling op eerder verrichtte onderzoeken naar onderwijshuisvesting zoals ‘Geen meter teveel – Agenda scholenbouw’ en ‘Gezond en Goed - Scholenbouw in topconditie’ (Rodermond, Wallagh, & Leun, 2009; Pol, 2009). Deze onderzoeken gaven aan hoe (slecht) de staat van onderwijshuisvesting in het primair onderwijs in Nederland is. Uit deze scriptie blijkt dat er in vijf jaar met betrekking tot de bestaande scholen nog maar weinig is veranderd en dat nog altijd een forse investeringsimpuls noodzakelijk is.

Deze scriptie geeft de resultaten weer van onderzoek bij 37 schoollocaties voor het primair onderwijs in Leeuwarden en drie referentiecasses. De schoollocaties zijn zeer divers van omvang, locatie en typologie, waardoor een breed beeld kon worden geschetst. Aan de andere kant is het voor de generaliseerbaarheid van de uitspraken goed om het onderzoek ook uit te voeren in andere gemeenten en meerdere IKC's in bestaande schoolgebouwen te onderzoeken.

REFLECTIE

Het verrichtte onderzoek was erg interessant om te doen. Het heeft tot nieuwe inzichten geleid en een vermoeden bevestigd. Vanwege de vermoedde mismatch ben ik kritisch geweest bij doorvragen en behoeftte ik me ervoor om niet sturend te zijn. Alle in de tabellen genoteerde antwoorden, zijn volledig vanuit ‘vrije associatie’ gegeven. Dat maakte het verwerken van de interviewresultaten zeer tijdrovend.

Bij het opstellen van mijn onderzoeksontwerp had ik in eerste instantie geen rekening gehouden met CREM. Tijdens mijn studieperiode is dit onderwerp helaas niet aan bod geweest, daarom ontbrak het mij aan kennis op dit vlak. In een later stadium is CREM-theorie alsnog bestudeerd en toegevoegd. Dit leidde tot een voor mij verrassend interessante extra dimensie bij het onderzoek, waarmee bovendien verbanden tussen onderzoeksresultaten beter tot uitdrukking gebracht konden worden.

Graag had ik meer referentiecasses beschreven. Het was echter zeer lastig om bij geschikte IKC's een afspraak te plannen voor een interview en rondleiding. Integrale kindcentra bleken dusdanig ‘hot’ te zijn, dat locatiedirecteuren nauwelijks meer aan hun dagelijkse werkzaamheden toekomen. Zij zijn veel tijd kwijt aan ‘ambassadeurschap’ en uitleg aan geïnteresseerde schoolbesturen en kinderopvangorganisaties. Ik was blij dat ik uiteindelijk drie IKC's bereid heb gevonden om mij persoonlijk te woord te staan en rond te leiden. Uiteindelijk bleek De Sterrenschool niet te voldoen aan het vooraf door mij gestelde criterium ‘alle partners onder één dak’... Hierdoor is mij in de praktijk wel gebleken dat IKC-partners inderdaad onder één dak moeten zijn gehuisvest om zo integraal mogelijk te kunnen samenwerken en korte lijnen te waarborgen. Deze referentiecasse had daardoor zeker meerwaarde in het kader van mijn onderzoek.

VALIDITEIT EN BETROUWBAARHEID BEVINDINGEN

De interne validiteit van het onderzoek is verhoogd door toepassing van een standaard vragenlijst (zie ook bijlage I). Het risico van beïnvloeding van geïnterviewden is hiermee verminderd.

Door triangulatie van onderzoeksmethoden, is de betrouwbaarheid verhoogd. Ook door het aantal gehouden interviews (37) en gesprekken met het bovenschools management, zijn de resultaten aanzienlijk betrouwbaar te noemen. Tijdens het verwerken van de resultaten, vond continue controle plaats op mogelijk subjectieve vooroordelen en werd zorgvuldigheid bij de beschrijving gewaarborgd. Door triangulatie kon een extra check plaatsvinden op de gevonden theoretische en praktische onderzoeksresultaten. Hierdoor konden de conclusies gefundeerd getrokken worden.

STATUS ONDERZOEK EN ONDERZOEKSRESULTATEN

Nieuwbouw van schoolgebouwen voor primair onderwijs gebeurt momenteel minder snel dan een aantal jaren geleden. De verschillende oorzaken zijn: overheidsbezuinigingen, dalende leerlingaantallen door krimp maar ook omdat men de waarde van bestaande schoolgebouwen op hun specifieke locatie in wijk, dorp of stad steeds meer gaat inzien. Bovendien hebben bestaande schoolgebouwen door aanpassingen in het verleden vaak een hoge boekwaarde. Het resultaat van vervangende nieuwbouw is een duur leegstaand oud schoolgebouw die door zijn specifieke functie niet of nauwelijks kan worden opgevuld of geëxploiteerd. Of een leeg gat in de wijk vanwege het gesloopte oude schoolgebouw, dat niet opnieuw wordt ingevuld vanwege stagnerende vastgoedinvesteringen. Tegelijkertijd zijn gemeenten op zoek naar alternatieven voor huisvesting van maatschappelijke functies als wijk- en buurthuizen of cultuurinstanties. In het kader van de leefbaarheid in een wijk, komen functionerende bestaande schoolgebouwen (met een beetje leegstand) dan al snel in beeld.

Onderzoek naar functiebehoud en -uitbreiding van bestaande schoolgebouwen is daarom zeer actueel. Gezien de functionele staat van veel huidige onderwijsgebouwen is het onderzoek ook urgent en zijn aanpassingen zeer gewenst.

Tot slot wil ik ingaan op de vraag of de oorspronkelijk geformuleerde doelstelling om dit onderzoek uit te voeren, is behaald. De doelstelling was de volgende:

“Het leveren van een bijdrage aan het toekomstbestendig maken van bestaande schoolgebouwen voor primair onderwijs, door inzicht te bieden in de huisvestingseisen van integrale kindcentra (IKC's), de wijze waarop deze in bestaande schoolgebouwen voor primair onderwijs kunnen worden gehuisvest en te onderzoeken welke rol CREM hierbij kan spelen.”

Het verrichtte onderzoek wijst uit dat:

- er veel aanpassingen nodig zijn om bestaande schoolgebouwen voor primair onderwijs toekomstbestendig te maken;
- dat overheden en schoolbesturen actie moeten ondernemen om de meest basale randvoorwaarden in onderwijshuisvesting te verbeteren;
- huisvestingseisen voor integrale kindcentra geformuleerd zijn;
- tevens (basale) randvoorwaarden voor huisvesting van primair onderwijs zijn vastgesteld;
- IKC's in bestaande schoolgebouwen kunnen worden gehuisvest, maar dat daarvoor wel aanpassingen noodzakelijk zijn;
- de vastgoedcyclus aan schoolbesturen en gemeenten meerwaarde kan bieden bij het beoordelen van benodigde aanpassingen en bijbehorende investeringen (ten behoeve van IKC's) in bestaande schoolgebouwen;
- door middel van de vastgoedcyclus organisatiestrategie gekoppeld kan worden aan vastgoedbeleid, waarna toegevoegde waarde kan worden gesignaleerd en op basis hiervan in combinatie met (nieuwe) externe ontwikkelingen, de cyclus opnieuw start.

Hiermee ben ik automatisch aanbeland bij de aanbevelingen.

8.3 AANBEVELINGEN

De volgende aanbevelingen kunnen worden gedaan.

- Aanbevolen wordt om het onderzoek ook in andere gemeenten en schoolbesturen uit te voeren, in verband met:
 - de generaliseerbaarheid van de uitspraken;
 - de toepasbaarheid van het vastgoedcyclus-model ook in het kader van ander maatschappelijk vastgoed te beoordelen;
 - mogelijke verfijning van het vastgoedcyclus-model.
- Aanbevolen wordt om wetenschappelijk onderzoek te verrichten naar de relatie tussen onderwijshuisvesting en leerprestaties. Er zijn duidelijke aanwijzingen, maar onvoldoende wetenschappelijk gefundeerd, dat huisvesting zeer veel invloed heeft.
- Eén landelijk regime voor onderwijs en kinderopvang vergemakkelijkt de samenwerking tussen kinderopvang en onderwijs en oprichting van IKC's. Het gaat hierbij onder meer om de Cao's, ruimtelijke-, facilitaire- en veiligheidsvoorschriften. Wet- en regelgeving verschilt teveel, terwijl dezelfde kinderen (op verschillende tijden) in beide omgevingen verblijven.
- De voorschriften van de verschillende controlerende instanties moeten op elkaar worden afgestemd.
- Een eenduidig landelijk geldend model voor financiering van IKC's is gewenst, zodat niet elke gemeente en elk initiatiefnemend IKC het wiel opnieuw moet uitvinden m.b.t. financiering van aanpassingen, uitbreidingen, beheer- en exploitatie.

9 BIBLIOGRAFIE

- AgentschapNL. (2010, juli). *Een nieuwe Frisse School*. Opgeroepen op januari 22, 2013, van [www.agentschapnl.nl](http://www.agentschapnl.nl/sites/default/files/bijlagen/Brochure%20Een%20Nieuwe%20Frisse%20School.pdf): <http://www.agentschapnl.nl/sites/default/files/bijlagen/Brochure%20Een%20Nieuwe%20Frisse%20School.pdf>
- AgentschapNL. (2012, november 16). *Frisse Scholen*. Opgeroepen op januari 22, 2013, van [www.agentschapnl.nl](http://www.agentschapnl.nl/programmas-regelingen/frisse-scholen): <http://www.agentschapnl.nl/programmas-regelingen/frisse-scholen>
- Arconiko Architecten. (april 2012). Van Meubelacupuncturist tot Verslonden Prooidier - Zeven strategieën voor transformatie. *Lay Out 20*, 3-4.
- Arconiko Architecten. (april 2012). Zevenduizend bestaande basisscholen - De opgave: hoe verbeter ik mijn schoolgebouw. *Lay Out 20*, 2.
- Arkesteijn, M., Steijns, Y., & Vries, J. d. (2009). *Het schoolgebouw centraal. Over normkosten en kwaliteit bij nieuwbouw van scholen voor het primair onderwijs*. Delft: TU Delft.
- Baarda, D., & Goede, M. d. (2006). *Basisboek Methoden en Technieken - Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwantitatief onderzoek* (Viere, geheel herziene druk ed.). Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Baarda, D., Goede, M. d., & Teunissen, J. (2009). *Basisboek Kwalitatief onderzoek - Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Tweede, geheel herziene druk ed.). Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- BBN Adviseurs. (2010). *Bouwen van onderwijsinstellingen*. Den Haag: Sdu Uitgevers BV.
- Beckers, R. (2012). Leren Faciliteren. *HAN Business Publications - Faculteit Economie en Management* (Nr. 8), 87-104.
- Bekkering Adams architecten. (2008). Public Playground - Randvoorwaarden voor een goed (school)speelplein. *Lay-Out 05*, 1-16.
- BNA Onderzoek. (2011). *Luisteren naar schoolgebouwen - Hoe presteren schoolgebouwen?* Amsterdam: BNA Onderzoek.
- Both, K. (2013, februari 21). *jenaplan.nl*. Opgeroepen op februari 21, 2013, van www.jenaplan.nl: http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/ruimte_als_kwaliteit.pdf
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2013, april 10). *CBS StatLine*. Opgeroepen op april 10, 2013, van [www.statline.cbs.nl](http://statline.cbs.nl): <http://statline.cbs.nl/statweb/>
- Chel, M. (2013, april 8). *Dit jaar stappen minstens 10 scholen over op leren met de iPad*. Opgeroepen op april 8, 2013, van www.tabletmagazine.nl: <http://www.tabletmagazine.nl/2013/04/jaar-stappen-10-scholen-leren-ipad/>
- Commissie Dagarrangementen. (2002). *Advies van de Commissie Dagarrangementen*. Den Haag: Projectbureau Dagindeling.
- Dam, v. S., Komossa, S., & Spoormans, L. (2011). *De transformatie van het schoolgebouw*. Bussum: Uitgeverij TOTH.

De ArgumentenFabriek. (2013, februari 10). Opgeroepen op februari 2013, 2013, van De route naar een Integraal Kindcentrum | De Argumentenfabriek: <http://www.argumentenfabriek.nl/index.php?q=ikc>

De Argumentenfabriek. (2010). *De Sterrenschool 2.0 - concept en implementatie*. Amsterdam: De Argumentenfabriek.

De Sterrenschool 2.0. (2013, februari 10). Opgeroepen op februari 10, 2013, van De Sterrenschool 2.0: <http://www.desterrenschool.nl/>

Dewulf, G., Krumm, P., & Jonge, H. d. (2000). *Successful corporate real estate strategies*. Nieuwegein: Arko publishers.

Doornenbal, J. (2012). *Opgroeien doe je maar één keer - Pedagogisch kader voor het kindcentrum*. Meppel: Ten Brink.

Driel, A. v. (2003). *Strategische inzet van vastgoed*. Nieuwegein: Arko uitgeverij.

Ecophon. (2013, juni 16). *Akoestisch onderzoek in het onderwijs*. Opgeroepen op juni 16, 2013, van [www.ecophon.com](http://www.ecophon.com/nl/Akoestiek/Onderwijs/Acoustic-Research-in-Education/): <http://www.ecophon.com/nl/Akoestiek/Onderwijs/Acoustic-Research-in-Education/>

Educatief Centrum Theo Thijssen. (2013, april 19). *Archipel Theo Thijssen*. Opgeroepen op april 19, 2013, van Archipel Theo Thijssen: www.theothijssen-zutphen.nl

Esch, W. v. (2011). Kansen benutten van een rijke leeromgeving. *Mensenkinderen*, 6-9.

Florida, R. (2004). *The rise of the creative class*. New York: Basic Books.

Fonds 1818. (2011, oktober 26). *Home | Groene Schoolpleinen*. Opgeroepen op april 10, 2013, van www.groeneschoolpleinen.nl: <http://www.groeneschoolpleinen.nl/>

Gagliardi, P. et al. (1990). *Symbols and Artefacts: Views of the Corporate Landscape*. Berlin-NewYorkter: Walter de Gruyter.

Gerritsen, S. (2009). *Schrijfgids voor economen* (Derde, herziene druk ed.). Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Gids, W. d., Oel, C. v., Phaff, J., & Kalkman, A. (2006). *Het effect van ventilatie op de cognitieve prestaties van leerlingen op een basisschool*. Delft: TNO Bouw en Installaties.

Greven, L., & Timmerhuis, A. (2008). *Sardes Speciale Editie - Passend Onderwijs. Kansen in beeld!* Baarn: Sardes.

Grinten, M. v., & Studulski, F. (2007). *Zicht op de brede school 2006-2007*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Hart, H. 't; et al. (1996). *Onderzoeksmethoden*. Amsterdam: Boom.

Heijer, A. d. (2012, februari). *Managing the university campus: Exploring models for the future and supporting today's decisions*. Opgeroepen op juni 5, 2013, van [oecd.org](http://www.oecd.org/edu/country-studies/centreforeffectivelearningenvironmentscele/50128180.pdf): <http://www.oecd.org/edu/country-studies/centreforeffectivelearningenvironmentscele/50128180.pdf>

Hendriksen, J. (2012). *Het Montessori kindcentrum - casa 3.0*. onbekend: Het Montessori Kenniscentrum.

Hertzberger, H. (2008). *Ruimte en leren*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Hoek, C. v. (2013, april 8). *Tien iPad-scholen openen in augustus de deuren*. Opgeroepen op april 2013, 2013, van [NU.nl](http://www.nu.nl/internet/3391863/tien-ipad-scholen-openen-in-augustus-deuren.html): <http://www.nu.nl/internet/3391863/tien-ipad-scholen-openen-in-augustus-deuren.html>

Hofstee, G. (2004). *Master in Marketing*. Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV.

Humblé Architecten. (juni 2011). Flexibiliteit van programma en ruimte. *Lay-Out 15*, 6-7.

Informatie Centrum Scholenbouw. (1966). *Het schoolgebouw voor lager onderwijs in Nederland, Engeland en Wales*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Inspectie van het Onderwijs. (2007, september). Het Montessori basisonderwijs. *Het Montessori basisonderwijs*. Utrecht.

Inspectie voor het onderwijs. (2006). www.jenaplan.nl. Opgeroepen op februari 10, 2013, van www.jenaplan.nl: http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/scholingstekst_inspectie.pdf

Jonge, H. d. (1996, oktober 14). Toegevoegde waarde van concernhuisvesting. *NSC-Conference*. Nieuwegein: Arko Publishers.

Joroff, M., Louargand, M., Lambert, S., & Becker, F. (1993). *Strategic management of the fifth resource: corporate real estate*. Atlanta: IDRC.

KC De Troubadour. (2013, april 19). www.kcdetroubadour.nl. Opgeroepen op april 19, 2013, van www.kcdetroubadour.nl: www.kcdetroubadour.nl

Kempinga, W., & Wessel, T. (2012). *Ontwerpend Onderzoek: Nieuw leven voor naoorlogse scholen*. Amsterdam/Rotterdam: Mevrouw Meijer.

Klarenbeek, T. (2013, juni 6). Gesprek t.b.v. afstuderen. Emmeloord.

Landelijk Steunpunt Brede Scholen. (2013, april 3). *Brede School: home*. Opgeroepen op april 3, 2013, van www.bredeschool.nl: <http://www.bredeschool.nl/>

Lenkeek, W. (2013, maart 8). Bouwstenen voor Sociaal - referentiemodellen exploitatie wijkvoorzieningen. (M. v. Leent, Interviewer)

Loo, H. v., & Reijen, W. v. (1997). *Paradoxen van modernisering - The present order is the disorder of the future*. Bussum: Uitgeverij Coutinho BV.

Ludérus, A., & Jacobs, F. (2007). Werken aan het pedagogisch klimaat. *JSW - vakblad voor het basisonderwijs, speciaal onderwijs en opleiding*, 91, 6-9.

Magica, L. (2013, februari 19). *Laterna Magica | Informatie*. Opgeroepen op februari 19, 2013, van www.obslaternamagica.nl: <http://www.obslaternamagica.nl/corp/index.php?itemid=9336&page=570&site=37&ln=nl>

Michaëlschool. (2013, februari 21). *Michaëlschool Leeuwarden - Vrije School voor basisonderwijs - identiteit*. Opgeroepen op februari 21, 2013, van www.michaelschoolleeuwarden.nl: <http://www.michaelschoolleeuwarden.nl/index.php/onderwijs-en-identiteit/identiteit>

Mieras, M. (2012, oktober 17). Presentatie Mark Mieras. *Bijdrage aan Conferentie voor Jeugd, Onderwijs en Cultuur (0-14) over cultuureducatie*. Leeuwarden, Friesland, Nederland.

Mieras, M. (2010, december 15). *Wat muziek doet met kindhersenen*. Opgeroepen op januari 20, 2013, van Jeugdcultuurfonds: www.jeugdcultuurfonds.nl/32/nieuws/?id=41

Ministerie van OCW; (2013, Januari 27). *Geschiedenis | Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap | Rijksoverheid.nl*. Opgeroepen op Januari 27, 2013, van [Geschiedenis | Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap | Rijksoverheid.nl](http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ocw/organisatie/geschiedenis): <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ocw/organisatie/geschiedenis>

- Muilwijk, E. (2013, april 10). *DESTEP analyse | Intemarketing*. Opgeroepen op april 10, 2013, van www.intemarketing.nl: <http://www.intemarketing.nl/marketing/analyses/destep>
- NAi. (2013, maart 10). *Nederlands Architectuurinstituut | Item | Wijkcentrum 't Karregat in Eindhoven*. Opgeroepen op maart 10, 2013, van www.nai.nl: http://www.nai.nl/collectie/bekijk_de_collectie/item/_rp_kolom2-1_elementId/1_8708
- NMV, M. (2013, februari 21). *Montessori.nl*. Opgeroepen op februari 21, 2013, van Nederlandse Montessori Vereniging: <http://www.montessori.nl/48/basisonderwijs.html>
- NMV, W. B. (2013, februari 21). *Nederlandse Montessori Vereniging*. Opgeroepen op februari 21, 2013, van www.montessori.nl: <http://www.montessori.nl/194/downloads.html>
- Onderwijsraad. (2003). *Leren in Samenspel*. Den Haag: Onderwijsraad.
- PO Raad. (2013, maart 4). *Wetsvoorstel afschaffen jaarlijkse prijscompensatie | PO-Raad*. Opgeroepen op maart 9, 2013, van www.poraad.nl: <http://www.poraad.nl/content/wetsvoorstel-afschaffen-jaarlijkse-prijscompensatie>
- Pol, Ir. L. van der. (2009). *Gezond en goed - Scholenbouw in topconditie*. Atelier Rijksbouwmeester. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester.
- Rijck, E. d. (2002). *Corporate Real Estate management t.b.v. de huisvesting van Thebe Thuiszorgorganisatie in Midden Brabant*. Tilburg: n.v.t.
- Ritsema, G. (2005, augustus). Doctoraalscriptie in het kader van de studie Cultuur, Organisatie en Management. *Van witte olifant naar kleurrijke mammoet*. Amsterdam.
- Rodermond, J., Wallagh, G., & Leun, A. v. (2009). *Geen meter te veel - Agenda scholenbouw*. Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur.
- Rouvoet, A. (2010, april 1). Onderzoek uitgaven huisvesting door scholen. *Brief aan voorzitter Staten Generaal*. Den Haag.
- Ruimte-OK. (2013, april 21). *Onderzoek van OCW naar kwaliteit van schoolgebouwen | Ruimte-OK*. Opgeroepen op mei 13, 2013, van www.ruimte-ok.nl: <http://www.ruimte-ok.nl/content/onderzoek-ocw-naar-kwaliteit-van-schoolgebouwen>
- Sahadat, I. (2010, juni 1). Geen lokalen, wel een eurekaruimte. *De Volkskrant*, pp. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/985311/2010/06/01/Geen-lokalen-wel-een-eurekaruimte.dhtml>.
- Schepers, W. (2008). *buro8020.nl*. Opgeroepen op februari 20, 2013, van www.buro8020.nl: <http://www.buro8020.nl/RuimteVoorKinderen-Essay.pdf>
- Seghers, A. (2012). Open Wijkschool Vlissingen. *De Architect*, 43, 78-83.
- SLA, B. (2012, juni 08). *Nieuw leven voor de MuWi-school vernieuwde versie*. Opgeroepen op januari 20, 2013, van www.bureausla.nl: www.bureausla.nl/wp-content/uploads/2012/05/86-nieuw-leven-voor-de-MuWi-schplen-LR1.pdf
- Solomon, M., Marshall, G., & Stuwart, E. (2008). *Marketing - Een reallife-perspectief - Vijfde editie*. Amsterdam: Pearson Education Benelux.

- Spangenberg, F., & Lampert, M. (2009). *De grenzeloze generatie - en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Springzaad. (2013, maart 3). *www.springzaad.nl*. Opgeroepen op maart 3, 2013, van <http://www.springzaad.nl/>
- STARO. (2000). *Ontwerpen voor de toekomst - de school in het derde millennium*. Nijkerk: Drukkerij van de Ridder.
- Steijns, Y., & Koutamanis, A. (2004). *Onderwijsvisie & schoolgebouw*. Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Stimuleringsfonds voor Architectuur. (juni 2011). Clusteren van voorzieningen. *Lay Out 16*, 2.
- Studulski. (2011). Wat is eigenlijk een Integraal Kindcentrum. *Basisschool Management*, 24-27.
- Studulski, F., & Grinten, M. v. (2006). *Brede scholen in uitvoering - Nieuwe trends en voorbeelden uit de dagelijkse praktijk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Studulski, F., Doornenbal, J., & ea. (2011, april 1). Gebouwen voor kinderen. *Gebouwen voor kinderen*, 11. Utrecht: Sardes.
- Studulski, F. (2012, november 26). *Een integraal kindcentrum - VISIE*. Opgeroepen op november 26, 2012, van [www.sardes.nl](http://www.sardes.nl/uploads/Sardes/Sardes_NL/VisiedocumentIKC.pdf): http://www.sardes.nl/uploads/Sardes/Sardes_NL/VisiedocumentIKC.pdf
- Studulski, F. (2010). *Op weg naar het integraal kindcentrum*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Suyker, J. (1996). *Bedrijfshuisvesting in de praktijk, het facility management handboek*. Nieuwegein: Arko Uitgeverij.
- Swanborn, P. (1996). *Case-study's: Wat, wanneer en hoe*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Taskforce Kinderopvang/Onderwijs. (Maart 2010). *Kinderopvang/Onderwijs Dutch Design*. plaats onbekend: FNV.
- Techniekpact. (2013, Mei 13). *www.techniekpact.nl*. Opgeroepen op Mei 14, 2013, van www.techniekpact.nl: www.techniekpact.nl
- Uhlenbusch, M. (2013, maart 9). *Ontwikkeling van de onderwijshuisvesting in Nederland*. Opgeroepen op maart 9, 2013, van www.hevo.nl: http://www.hevo.nl/data/files/alg/id113/Artikel_Onderwijshuisvesting_MiU.pdf
- Valkestijn, M., Bakker, P., & Westering, Y. v. (2010). *Van brede school tot integraal kindcentrum? - Voorbeelden en inspiratie uit de praktijk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Veen, A., Boogaart, M., Daalen, M. v., & Emmelot, Y. (2012). *Onderzoeksvragen op het terrein van kinderopvang, voor- en vroegschoolse educatie, ouders, zorg en doorgaande lijn*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Verstegen, T., & Broekhuizen, D. (2008). *Een traditie van verandering - De architectuur van het hedendaagse schoolgebouw*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- VPRO. (2013, januari 21). *Tegenlicht: Agenda 2013 - VPRO*. Opgeroepen op april 9, 2013, van www.vpro.nl: <http://www.vpro.nl/speel.program.17338277.html>
- VPRO. (2013, april 1). *Tegenlicht: Overvloed - Uitzending Gemist*. Opgeroepen op april 8, 2013, van www.uitzendinggemist.nl: <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1335130>

Vries, J. d. (2007). *Presteren door vastgoed*. Delft: Eburon.

Went, E. (2010). Pedagogisch klimaat begint op het schoolplein. *het Onderwijsblad* (Nr. 6), 18-22.

Wetenschappelijk Bureau NMV. (2013, februari 21). *Nederlandse Montessori Vereniging*. Opgeroepen op februari 21, 2013, van www.montessori.nl: <http://www.montessori.nl/194/downloads.html>

Wijchen, L. v. (2010). *De beste kwaliteit uit huisvesting in het Voortgezet onderwijs*. Amsterdam: n.v.t.

Yin, R. (1994). *Casestudy research - Design and Methods - Second edition*. California 91320: Sage Publications, Inc.

Zwart, J. v. (2011). Real Estate added value and decision-making in hospital infrastructure. *Proceedings HaCIRIC International Conference Global health infrastructure challenges for the next decade*, (pp. 52-67). Manchester UK.

BIJLAGEN

BIJLAGE I:	OPZET INTERVIEWS
BIJLAGE II:	UITGEBREIDE DOESTEP-ANALYSE
BIJLAGE III:	MINDMAPS DOESTEP-ANALYSE
BIJLAGE IV:	PEDAGOGIEK EN HET GEBOUW
BIJLAGE V:	FINANCIËN EN VERANTWOORDELIJKHEIDSVERDELING ONDERWIJSHUISVESTING
BIJLAGE VI:	HISTORIE SCHOLENBOUW IN VOGELVLUCHT
BIJLAGE VII:	TYPOLOGIEËN VAN SCHOOLGEBOUWEN
BIJLAGE VIII:	AANPASSINGSMOGELIJKHEDEN SCHOOLGEBOUWEN
BIJLAGE IX:	UITGEBREIDE BESCHRIJVING ONDERZOCHE CASES
BIJLAGE X:	KORTE BESCHRIJVING ENKELE ONDERWIJSCONCEPTEN

BIJLAGE I: OPZET INTERVIEWS

ONDERWIJSVISIE EN ONTWIKKELINGEN

- Wat is de onderwijsvisie op uw school?
- Welke ontwikkelingen vinden plaats?

RUIMTEBEHOEFTE EN CAPACITEIT

- Hoe ziet u de ontwikkeling van het leerlingaantal?
- Heeft u meer/minder/andere ruimten nodig voor het leerlingaantal en het onderwijsconcept?
- Leg uit:

FUNCTIONALITEIT

- Welke ruimten worden multifunctioneel gebruikt?
- Hoe is het bezettingspercentage van de ruimten (onder en na schooltijd)?
- Hoe is de buitenruimte ingericht en past deze bij de pedagogische visie van de school?
- Welke functionele knelpunten zijn er?
- Welke knelpunten hebben prioriteit?

OVERIGE (TECHNISCHE) AANDACHTSPUNTEN

- Energie, binnenklimaat, RI&E, brandveiligheid.

AANVULLENDE VRAGEN M.B.T. AFSTUDEERONDERZOEK

- Wat verstaat u onder flexibele ruimten in een school?
- Heeft uw school flexibele ruimten?
- Zo ja, hoe flexibel zijn deze ruimten in de praktijk?
- Wat verstaat u onder multifunctionele ruimten in een school?
- Heeft uw school multifunctionele ruimten?
- Zo ja, hoe multifunctioneel worden deze ruimten daadwerkelijk ingezet?
- Wat is de invloed van een onderwijsconcept op de huisvesting?
- Wat is de invloed van huisvesting op een onderwijsconcept?
- Wat is volgens u een Integraal Kindcentrum?
- Welke partners moeten onderdeel zijn van een Integraal Kindcentrum?
- Welke ruimten zijn minimaal benodigd in een Integraal Kindcentrum?

BIJLAGE II: UITGEBREIDE DOESTEP-ANALYSE

DOESTEP-analyse
Demografisch
In het uiterste noord(-oosten) en zuiden van Nederland is een duidelijke krimp waarneembaar. Vermindering van bevolking en dus ook het leerlingaantal leidt tot gedwongen samenwerking tussen denominaties of zelfs sluiting van schoolgebouwen. Tegelijkertijd is een 'trek naar de stad' zichtbaar, waardoor in de meeste grote stedelijke kernen (ook in de voornoemde gebieden) het leerlingaantal stabiel blijft of zelfs stijgt (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2013).
Onderwijskundig / Pedagogisch
<u>Kennis en kunde</u> Kinderen moeten door de globalisering en elkaar steeds sneller opvolgende veranderingen een open en tolerante houding ontwikkelen ten aanzien van de wereld. Zelfstandig leren werken en kritisch selecteren is noodzakelijk in deze multimediale en digitale wereld (Sahadat, 2010). Aanvullend stelt Studulski dat kinderen moeten leren ontdekken, samenwerken, ondernemen, verbanden leren leggen, hun verbeelding laten spreken en op onderzoek uitgaan om straks te kunnen functioneren in een kennis- en diensteneconomie en zorg te dragen voor de ontwikkeling van innovatie (Studulski, 2012, p. 2). Waarbij volgens Florida creativiteit de fundamentele bron is van economische groei. (2004, p. 317). Dit lijkt niet onbelangrijk in een tijdsgewricht waarin de ene bankencrisis de andere kredietcrisis opvolgt. Mieras voegt hieraan toe dat kinderen van tegenwoordig worden opgeleid voor beroepen waarvan we het bestaan nog niet eens weten en bovendien in hun leven circa 17 keer van functie veranderen, terwijl die functies nog niet zijn 'uitgevonden' (Mieras, 2012; VPRO, 2013).
<u>Pedagogiek en het gebouw</u> Een schoolgebouw is het eerste collectieve gebouw dat kinderen bewust leren kennen. Een goed ontworpen schoolgebouw met een pedagogische functie en rijke, brede leeromgeving, is een belangrijke voorwaarde voor goed onderwijs (STARO, 2000, p. 7; Esch, 2011, p. 9; Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 14). Thomas Rau stelt dat de impact van een school op het welzijn sterk wordt onderschat en voldoende kennis daarover ontbreekt (Rodermond, Wallagh, & Leun, 2009, p. 30). Nader onderzoek hiernaar lijkt zeer zinvol. De natuurlijke drang van kinderen om te onderzoeken en uitdagingen aan te gaan, kan worden gestimuleerd door een fysieke omgeving te scheppen waarin ze zich beter kunnen ontwikkelen. Kinderen brengen in toenemende mate hun dagelijkse uren door in schoolgebouwen. Schoolgebouwen moeten daarom een fysieke infrastructuur bieden, waarin kinderen onderwijs volgen, opgevangen worden en hun vrije tijd doorbrengen. Hiervoor is letterlijk weinig ruimte beschikbaar. Een leerling heeft door de strenge normering slechts $\pm 5,8 \text{ m}^2$ BVO per leerling tot zijn beschikking vergeleken met een werknemer in een sober kantoor (± 18 tot 24 m^2 BVO p.p.) of een leerling in het WO met $\pm 20 \text{ m}^2$ BVO p.p., terwijl in basisscholen de bezettingspercentages veel hoger liggen én kinderen veel meer bewegingsruimte nodig hebben dan volwassenen (Arkesteijn, Steijns, & Vries, 2009, p. 6). Het gebouw, de inrichting van de binnen- en buitenruimten, voorordenen pedagogische situaties en nodigen kinderen wel of niet uit om deel te nemen aan activiteiten en ervaringen op te doen (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 15) (Schepers, 2008) (Went, 2010). De fysieke setting van een schoolgebouw moet tegenstellingen huisvesten: voldoende veiligheid bieden en kinderen uitdagen om de omgeving te verkennen, ruimte bieden aan leren en ontspannen, samen spelen en alleen zijn.

Een goed pedagogisch gebouw voor kinderen is niet alleen een optelsom van m² van school, peuterspeelzaal, kinderopvang, cultuur en sport. Ook de organisatie- en samenwerkingscultuur van de instellingen en cultuur van het ruimtegebruik moeten veranderen. Kinderen zijn niet gebaat bij een bedrijfsverzamelgebouw, maar wel met een locatie met één gezamenlijk opgestelde en gedragen pedagogische visie (Doornenbal, 2012).

Economisch-financieel

De jaren van hoogconjunctuur eind vorige en begin deze eeuw, leidden tot een hausse in de bouwsector. Hierdoor was scholenbouw een kostbare aangelegenheid, waarbij budgetoverschrijdingen voor (soms minimale) voorzieningen frequent plaatsvond. In de jaren van economische crisis (2008-heden) zijn de bouwkosten enorm gedaald. Tegelijkertijd hebben overheidsbezuinigingen invloed op investeringen in het onderwijs. Aangezien financiën voor onderwijshuisvesting niet geoormerkt zijn, lopen deze risico in de bezuinigingsrondes van gemeenten. Bezuinigingen op kinderopvangtoeslag in 2012 en 2013 leidden tot sluiting van locaties en veel faillissementen in de kinderopvang. Gesprekken met schoolbesturen over samenwerkingsvormen staan hierdoor onder druk. Vanuit de kinderopvang zijn minder mogelijkheden en middelen om benodigde investeringen (m.b.t. bijvoorbeeld aanpassingen van schoollocaties) te plegen.

Financieel - Onderwijs

In 1997 is onderwijshuisvesting van rijksoverheid naar gemeenten gedecentraliseerd, waarbij tegelijkertijd een korting op de uitkering in het gemeentefonds plaatsvond. Gemeenten ontvangen geld voor uitbreiding en nieuwbouw van onderwijsgebouwen. Deze gelden zijn niet geoormerkt en kunnen dus ook worden besteed aan andere doeleinden. De schoolbesturen ontvangen een Lumpsumuitkering (gebaseerd op verouderde Londonormen*), waarbij zij financieel verantwoordelijk zijn voor binnen- en partieel onderhoud. Vanaf 1 januari 2015 worden schoolbesturen hoogstwaarschijnlijk ook financieel verantwoordelijk voor het buitenonderhoud en worden deze gelden vanuit het gemeentefonds overgeheveld naar de schoolbesturen. Tegelijkertijd krijgen gemeenten vanwege de landelijke bezuinigingen ook nog een korting op het gemeentefonds m.b.t. onderwijshuisvesting (zie aanvullend ook bijlage V).

* De normen uit de Londoperiode zijn vastgesteld op basis van het wettelijk begrip “adequate huisvesting” van een schoolgebouw ergens in Nederland waar het droog was, nooit waaide en zowel binnen als buiten een gemiddelde temperatuur heerste. Een ideaaltype dus, welke nergens in Nederland is te vinden.

Financieel - Kinderopvang

Kinderopvang wordt beschouwd als een commerciële instelling die zelf verantwoordelijk is voor de inkomsten en uitgaven. De toestroom van kinderen naar de kinderopvang wordt echter wel beïnvloed door het overheidsbeleid. Momenteel leiden bezuinigingen op de toeslag voor kinderopvang tot een veel lagere toestroom van kinderen en dus tot locatiesluitingen en veel faillissementen. Feitelijk kunnen kinderopvangorganisaties dus niet volledig commercieel functioneren. Tijdens hoogtijdagen hebben veel kinderopvangorganisaties vastgoed aangekocht om locaties te kunnen huisvesten. Deze zijn vandaag de dag lastig te verkopen en drukken zwaar op de balans.

Sociaal-cultureel

Globaal niveau

Ontwikkelingen volgen vaak het ritme van een golfbeweging. Afgestemd op de nieuwste inzichten, worden om de zoveel jaar vernieuwingen ingevoerd of weer teruggedraaid. Die golfbeweging lijkt steeds sneller te gaan (Loo & Reijen, 1997, p. 226). Dit komt doordat de politieke scope en visie een steeds korter tijdsbestek lijken te hebben en de (technologische) ontwikkelingen in de maatschappij steeds sneller gaan. Deze hebben grote invloed en er valt niet aan te ontkomen (VPRO, 2013; VPRO, 2013).

Locaal niveau

De maatschappij wordt steeds individualistischer waarbij ouders steeds meer zelfsturend en flexibel moeten zijn. Gezinnen bestaan vaak uit tweeverdieners sinds meer vrouwen aan het werk zijn en kinderopvang door de overheid is gestimuleerd. Partners werken niet altijd in de woonplaats. Inmiddels zijn veel gezinnen financieel afhankelijk van het tweeverdienermodel. Ook alleenstaande moeders met kinderen hebben sollicitatieplicht en moeten aan de slag. Tegelijkertijd wordt de schoolkeuze meer en meer bepaald op kwaliteit en/of principes in plaats van de meest nabije buur- of wijksschool. Hierdoor komt het halen en brengen van kinderen van en naar school, opvang, sport-, spel en cultuuractiviteiten in de knel en zijn ouders druk met de logistiek van het combineren van werk, opvoeding en zorgtaken (Spangenberg & Lampert, 2009, p. 26).

Ouders vragen van instellingen passende dagarrangementen te creëren, zodat kinderen de doordeweekse dagen op een uitdagende, maar ook rustige en veilige wijze door kunnen brengen (Studuslki, 2012, p. 3). Als gevolg hiervan is het clusteren van voorzieningen een trend geworden in Nederland. Het Stimuleringsfonds voor Architectuur signaleert bovendien dat de maatschappelijke veranderingen, onderwijsvernieuwing en integratie van voor- en naschoolse opvang ertoe leiden dat scholen steeds meer functies naar zich toegeschoven krijgen (Clusteren van voorzieningen, juni 2011).

Tegelijkertijd is het 'ouderlijk gezag' voor veel ouders niet meer vanzelfsprekend. Spangenberg en Lampert ontdekten dat ouders vooral een vriend van hun kinderen willen blijven waarbij grenzen stellen ondergeschikt wordt aan de 'kwaliteitstijd' (2009, p. 26). Ouders kijken (beïnvloed door de samenleving) anders naar school en leerkrachten en leggen daar de verantwoordelijkheid voor opvoedkundige taken deels neer. Realistisch of niet; het heeft gevolgen voor de wijze waarop ouders en samenleving naar 'het instituut' school kijken.

Ecologisch

Binnen de omgevingsvariabele ecologie, valt ook letterlijk de omgeving als het buitenterrein van scholen en kinderopvangorganisaties. De inzichten ten aanzien van deze buitenomgeving veranderen in rap tempo. Ingegeven door de pedagogiek van het stimuleren van ontwikkelingsterreinen en talenten van kinderen, worden schoolpleinen steeds groener en uitdagender. De 30x30 tegels verdwijnen voor meer gras, struiken, hutten van wilgentenen en (klim)bomen. Aandachtspunt is hierbij wederom de financiering. Schoolbesturen krijgen geen extra geld voor de nieuwe inrichting en voor onderhoud is jaarlijks slechts € 800,00 beschikbaar per schoolplein van 600 m² (het aantal m² schoolplein waarop een school maximaal recht heeft). Ook is de spel- en attractiewet van belang i.v.m. de veiligheid van de spel- en speelaanleidingen. Tot slot vergt de openstelling van schoolpleinen buiten schooltijden zorgvuldige besluitvorming, want wie is verantwoordelijk voor onderhoud, ongevallen, toezicht etc. na schooltijd?

Schoolbesturen en locatiedirecteuren zijn zich steeds bewuster van de exploitatielasten van gebouwen. Vooral energielasten spannen de kroon. Schoolgebouwen zijn vaak slecht geïsoleerd en verwarmingsinstallaties zijn vaak niet goed ingeregeld of zijn bij verbouwingen niet aangepast. Hierdoor verstookt men onnodig veel te veel. Het veranderend klimaat heeft daarnaast ook invloed op het binnenklimaat in schoolgebouwen. 's Zomers veel te warm en 's winters slecht warm te krijgen. Ook de zwaardere regenval vergt andere opvangmaatregelen op het schoolterrein.

Onderhand ontstaat ook interesse voor duurzame energie. In het bijzonder zonnepanelen en - boilers zijn voor basisscholen een interessante investering.

Technologisch

Hot items op technologisch gebied zijn energiebesparing en duurzaamheid. Voor wat betreft investeringen op beide vlakken zijn schoolbesturen afhankelijk van gemeenten, aangezien schoolbesturen wettelijk gezien niet mogen investeren in huisvesting. Gemeenten ontvangen daarentegen geen middelen voor energiebesparing en duurzaamheid van schoolgebouwen in het gemeentefonds. De gemeente heeft dus wel de investeringslast,

maar niet de lust van lagere energielasten. Dit zorgt voor een spagaat tussen gemeenten en schoolbesturen. Digitalisering in het onderwijs krijgt ook een vlucht. Voorbeeld hiervan is de iPad-school. Wederom is financiering hier een probleem, aangezien een smartboard en beamer een minder lange technische levensduur hebben en véél duurder in aanschaf zijn dan een schoolbord met krijtjes, waarop de Lumpsumvergoeding voor schoolbesturen nog altijd is gebaseerd.

Voor leerkrachten vergt het veel extra inspanning en/of opleiding om op technologisch gebied bij te blijven en leerlingen 'voor' te blijven. Technologische ontwikkelingen hebben daarom grote invloed op het vak van leerkracht.

Politiek / Juridisch

Onderwijshuisvesting

Onderwijswetgeving voor het primair onderwijs is vastgelegd in de Wet op het Primair onderwijs (WPO). Qua huisvesting is regelgeving ook per gemeente vastgelegd in een lokale verordening onderwijshuisvesting, vaak gebaseerd op de landelijke Modelverordening van de VNG.

De huisvesting van het primair onderwijs is sinds 1997 de verantwoordelijkheid van de gemeenten, zij beoordelen en financieren aanvragen voor uitbreiding, tijdelijke huisvesting en aanpassingen. Schoolbesturen zijn hiervoor organisatorisch verantwoordelijk en dragen daarnaast zorg voor partieel onderhoud van schoolgebouwen. Schoolbesturen hebben het juridisch eigendom van schoolgebouwen. De gemeente heeft het economisch claimrecht op het moment dat een locatie ophoudt te bestaan.

In wet- en regelgeving betreffende onderwijs wordt geen rekening gehouden met de onderwijskundige inrichting van schoolgebouwen.

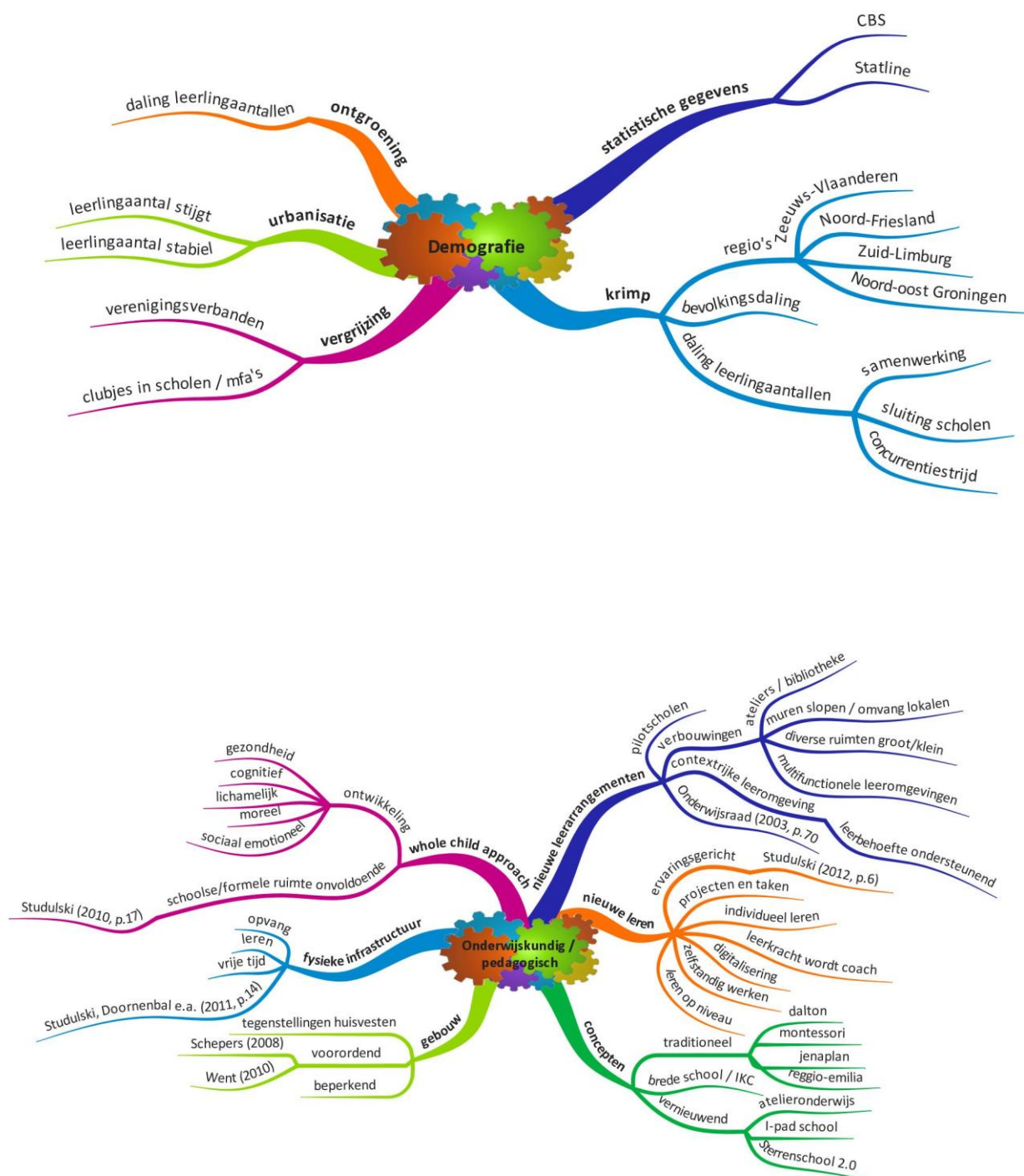
Korte historie politieke invloed op onderwijshuisvesting

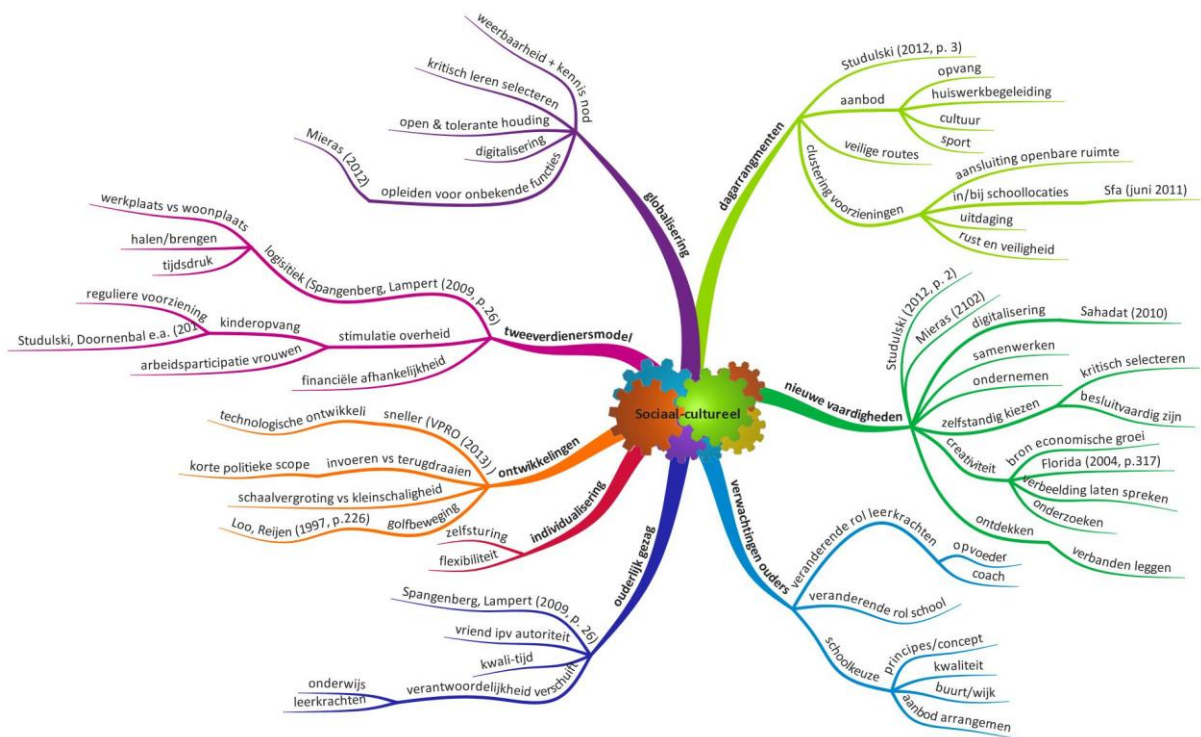
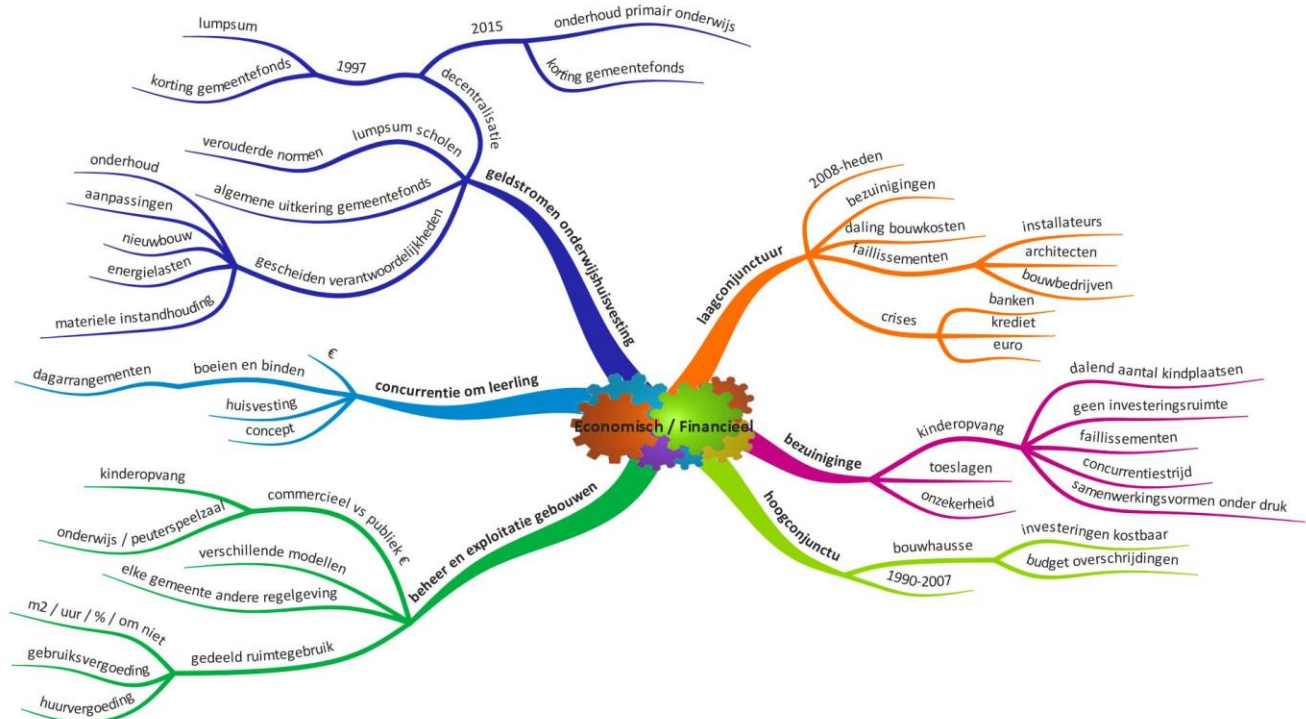
In de jaren zeventig publiceerde de rijksoverheid: 'Bouwen voor school en buurt' waarin zij multifunctionele accommodaties met een buurtfunctie stimuleerde. Ook werd een Landelijke Stichting Scholenbouwteam opgericht die actief betrokken werd bij ontwerp en realisatie van een aantal, dat 'inpassing van de school in een samenhangend patroon van welzijnsvoorzieningen' hadden (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 27). In 1985 ontstond de basisschool door de verplichte samenvoeging van kleuterschool en lagere school. In de jaren negentig is de brede school tot ontwikkeling gekomen om onderwijsachterstanden bij kinderen te bestrijden. Op basis hiervan zijn vooral in de zogenaamde achterstandswijken vele subsidies door de overheid verstrekt. Hierdoor werd het mogelijk om partners als maatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg, peuterspeelzalen en sociaal-cultureel werk in de school te halen. (Grinten & Studulski, 2007, p. 7). Door de motie Van Aartsen-Bos werden scholen vanaf 1 augustus 2007 verplicht om kinderopvang aan te bieden wanneer ouders daarom vroegen en kreeg kinderopvang ineens een belangrijke plek in de samenwerking met scholen. De motie sloot aan bij de maatschappelijke ontwikkeling dat ook in de Nederlandse cultuur, kinderopvang als een reguliere voorziening werd geaccepteerd (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 8).

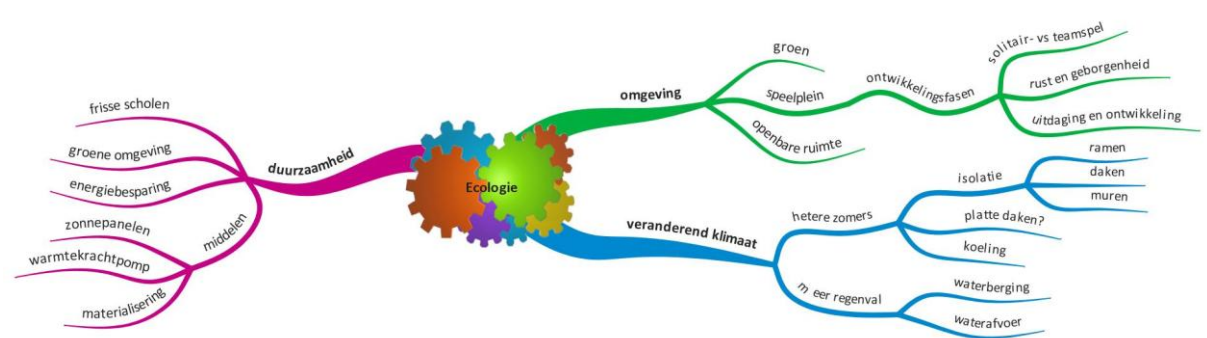
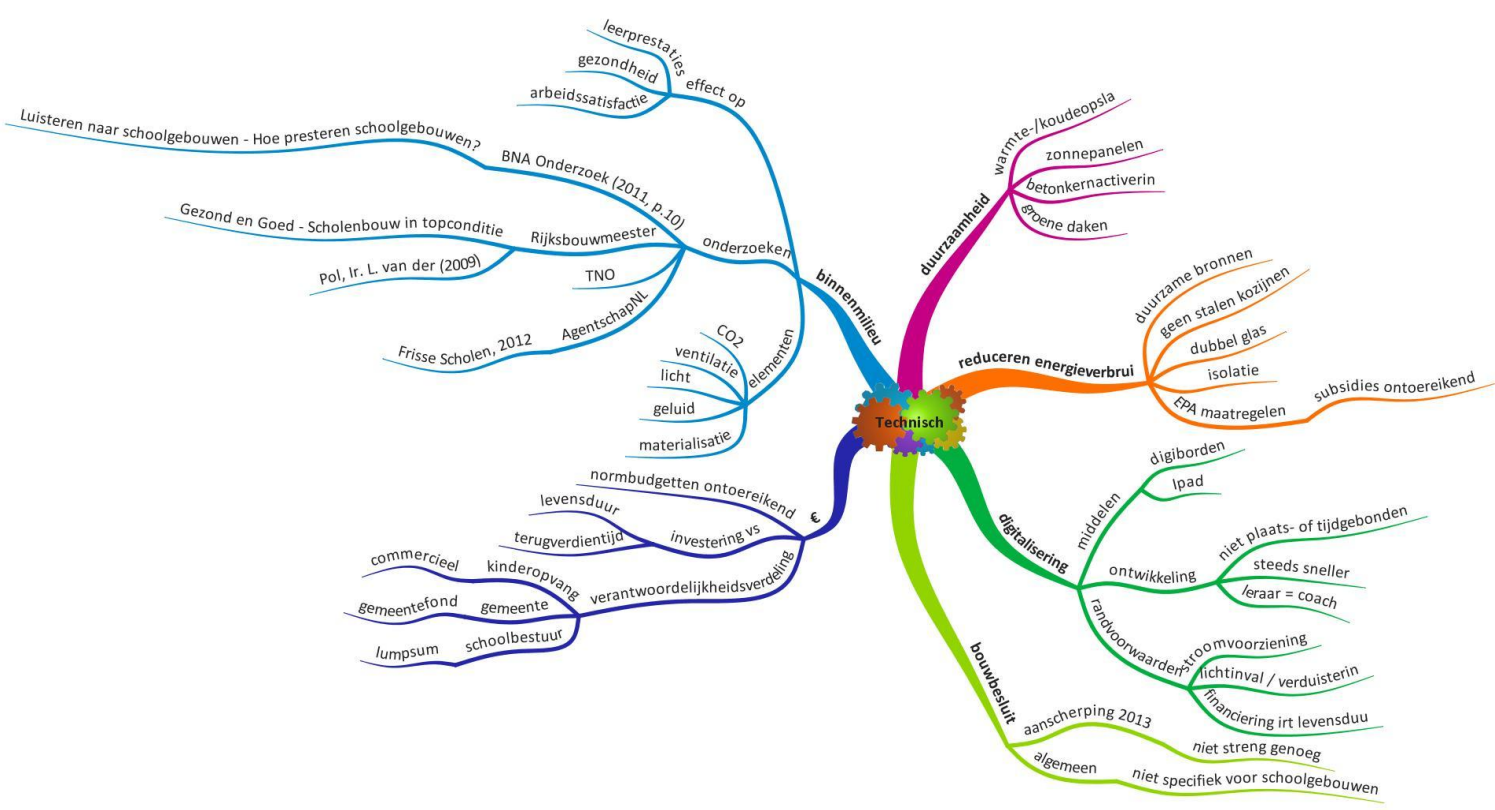
Kinderopvang

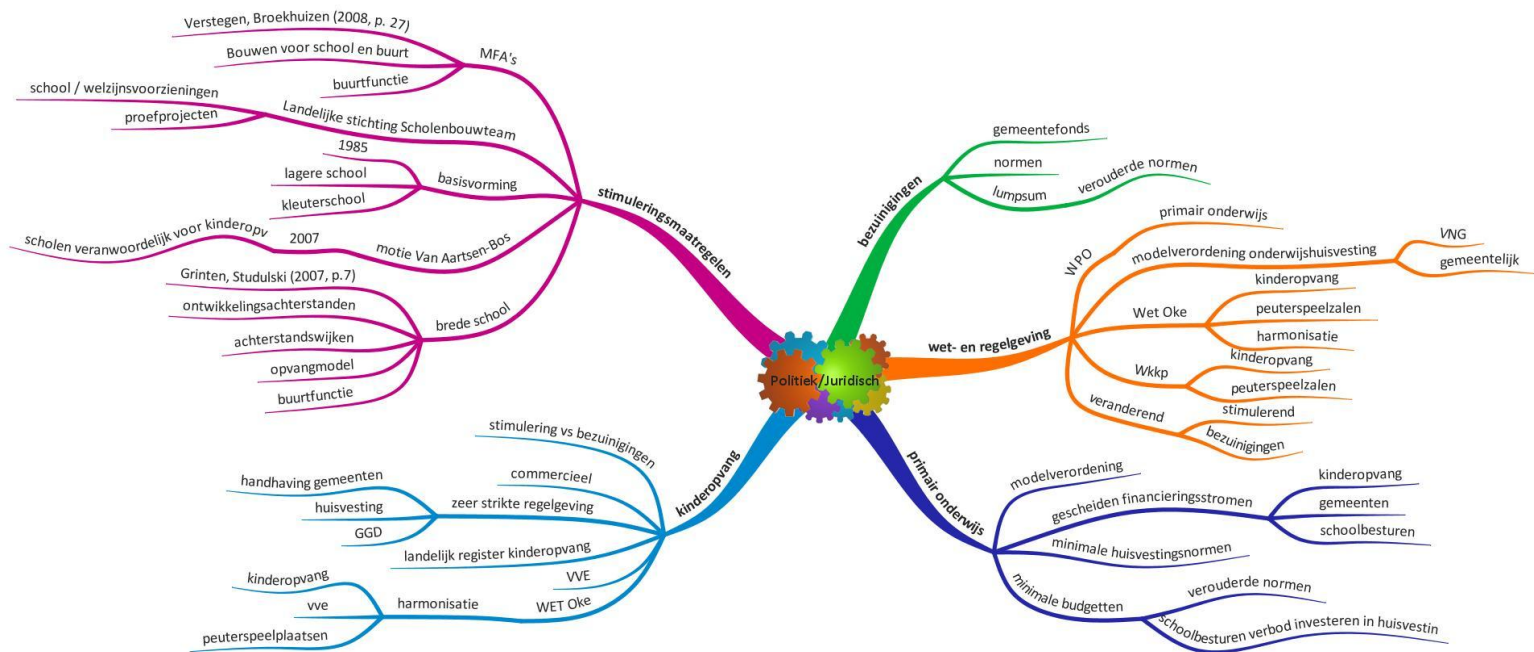
Wet- en regelgeving voor de kinderopvang is sinds 2004 geregeld in de Wet kinderopvang en kwaliteitseisen peuterspeelzalen (Wkkip). Huisvesting van kinderopvang moet volgens de wet kinderopvang aan zéér strikte regels voldoen. Hierop vindt streng toezicht door de GGD plaats. Ook gemeenten moeten vanuit de rijksoverheid steeds strenger handhavend optreden ten aanzien van kinderdagverblijven. De wet Oke is in 2010 aangenomen, waardoor ontwikkelingskansen voor kinderen door educatie word bevorderd en harmonisatie tussen kinderopvang en peuterspeelzalen mogelijk is. De wet- en regelgeving met betrekking tot huisvesting van kinderdagverblijven en peuterspeelzalen is vele malen strenger dan de wetgeving voor onderwijshuisvesting. Ook loopt de kinderopvang regelmatig aan tegen tegenstrijdigheden in wetgeving qua huisvesting.

BIJLAGE III: MINDMAPS DOESTEP-ANALYSE

BIJLAGE IV: PEDAGOGIEK EN HET GEBOUW

Een schoolgebouw is in de beleveniswereld van kinderen het eerste collectieve gebouw dat kinderen bewust leren kennen en dus van groot belang. Een goed ontworpen schoolgebouw is volgens STARO een belangrijke voorwaarde voor goed onderwijs (2000, p. 7). De natuurlijke drang van kinderen om te onderzoeken en uitdagingen aan te gaan, kan worden gestimuleerd in de architectuur door een fysieke omgeving te scheppen waarin zij zich beter kunnen ontwikkelen. Dit is bijvoorbeeld in de Open Wijschool De Combinatie in Vlissingen gedaan door Architectenbureau Rohmer (Seghers, 2012). Hier is heel speels bijvoorbeeld een touwbrug (links + midden) en een glijbaan (rechts) in een school toegepast.

Figuur 13: Open Wijschool De Combinatie in Vlissingen

<http://www.rohmer.nl/?view=detail&pageAlias=projecten&subAlias=jaar&jaarId=17&projId=73>

De omstandigheid waarin kinderen zich kunnen ontwikkelen wordt ook wel het ‘pedagogisch klimaat’ genoemd. Dit pedagogisch klimaat komt op diverse manieren naar voren in een school: enerzijds in intermenselijke relaties: tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en leerkrachten. Anderzijds ook in contextuele relaties zoals de fysieke omgeving, inhoud van de les en de manier van aanbieden van lesstof (Ludérus & Jacobs, 2007, p. 7). De impact van de school op het welzijn wordt volgens architect Thomas Rau sterk onderschat en voldoende kennis hierover ontbreekt. Hij stelt, net als hiervoor is aangegeven, dat kinderen geen autonome individuen zijn die los van hun context tot ontwikkeling komen (Rodermond, Wallagh, & Leun, 2009, p. 30). In verschillende bronnen geven Esch en Doornenbal aan dat de pedagogische functie en een rijke, brede leeromgeving centraal moeten staan bij het ontwerpen en realiseren van nieuwe gebouwen voor kinderen (Esch, 2011, p. 9) (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 14).

Door de veranderde maatschappelijke verhoudingen en de algemene trend dat gezinnen uit tweeverdieners bestaan, verblijven kinderen langer op school en bij de voor-, tussen-, en naschoolse opvang. Het aantal uren dat kinderen in schoolgebouwen doorbrengen is daardoor de afgelopen decennia flink toegenomen. Schoolgebouwen moeten dus een fysieke infrastructuur bieden, waarin kinderen onderwijs volgen, opgevangen worden en hun vrije tijd doorbrengen. Binnen de normen is hiervoor letterlijk weinig ruimte. Een leerling heeft drie tot vier keer minder ruimte ($\pm 5,8 \text{ m}^2$ BVO per leerling) tot zijn beschikking dan een werknemer in sober kantoor (± 18 tot 24 m^2 BVO per werknemer), terwijl bezettingspercentages van scholen veel hoger liggen (Arkesteijn, Steijns, & Vries, 2009, p. 6). Als vergelijking hebben Arkesteijn et al ook onderzocht hoeveel m^2 in het wetenschappelijk onderwijs gemiddeld gebruikelijk is: dit is 20 m^2 BVO/leerling.

Bij de ontwikkeling van dagarrangementen komt dit ruimteprobleem binnen het primair onderwijs nadrukkelijk naar voren. Kinderen verblijven soms van 7u30 tot 18u30 in een gebouw waar ze moeten kunnen spelen, slapen, leren, eten, sporten, creatief bezig zijn en lummelen. Dat is langer dan een gemiddelde werkdag van volwassenen. Wanneer een school binnen de voornoemde m^2 BVO normen is gebouwd, is duidelijk dat de benodigde diversiteit aan plekken onmogelijk zonder zeer veel creativiteit of uitbreiding gerealiseerd kunnen worden. Uit het veldonderzoek in Leeuwarden blijkt dat veel bestaande schoolgebouwen beperkend werken. Men ‘red zich ermee’, en ‘het is niet anders’. Maar idealiter zou men de kinderen een andere fysieke meer passende pedagogische omgeving willen bieden.

Het gebouw, de inrichting van de binnen- en buitenruimten, voorordenen pedagogische situaties en nodigen kinderen wel of niet uit om deel te nemen aan activiteiten en diverse ervaringen op te doen. Dit geldt zowel voor bij de opvang- als de leeromgeving, het binnen- en buitenterrein (Studulski, Doornenbal, & ea, 2011, p. 15) (Schepers, 2008) (Went, 2010). In een schoolgebouw moet rekening gehouden worden met tegenstellingen. Een school moet voldoende veiligheid bieden, maar moet kinderen ook uitdagen om de omgeving te verkennen. Daarnaast moet een gebouw kinderen de ruimte bieden om te kunnen leren, maar ook om te ontspannen. Tot slot moeten kinderen samen kunnen spelen, maar er moet ook ruimte zijn om alleen te zijn.

Tot slot is een gebouw voor kinderen is geen optelsom van vierkante meters van school, peuterspeelzaal, kinderopvang, cultuur en sport. Wanneer de clustering van voorzieningen daadwerkelijk iets voor kinderen moet opleveren, dan moet ook de cultuur van de instellingen en de cultuur van het ruimtegebruik veranderen. Een brede school moet geen bedrijfsverzamelgebouw zijn, waarbinnen iedereen naast in plaats van met elkaar leert, werkt en speelt. Kinderen zijn het meest gebaat bij één gezamenlijk opgestelde en gedragen pedagogische visie. Dit draagt bij aan een cultuur waarin organisaties naar elkaar toegroeien en kinderen op dezelfde wijze worden bejegend en gestimuleerd, waardoor ze zich optimaal kunnen ontwikkelen.

Geconcludeerd kan worden dat als de pedagogische omgeving van een gebouw goed in elkaar zit, kinderen zich beter voelen en dat hun brede ontwikkelingskansen daardoor worden vergroot. De fysieke setting is daarbij van zeer groot belang en kan door architectuur en een eenduidige pedagogische visie worden beïnvloed.

BIJLAGE V: FINANCIËN EN VERANTWOORDELIJKHEIDSVERDELING ONDERWIJSHUISVESTING

Tot 1997 voerde de landelijke overheid een centraal beleid op scholenbouw. Aanvragen voor nieuwbouw, uitbreiding, tijdelijke huisvesting en renovatie werden op landelijk niveau beoordeeld. In 1997 is deze zorgplicht de verantwoordelijkheid van gemeenten geworden. Hiervoor ontvingen zij ook een (gekort) budget, gebaseerd op de Londonormen uit de jaren '80 (Lenkeek, 2013). De budgetten zijn niet geoormerkt in het gemeentefonds en de gemeente kan dus zelf beslissen waaraan zij de middelen besteedt: onderwijshuisvesting of bij wijze van spreken lantaarnpalen. Schoolbesturen ontvangen ook een bedrag voor materiële instandhouding. Zij ontvangen hiervoor lumpsumfinanciering. Voor beide rijksvergoedingen geldt dat de normbudgetten jarenlang niet zijn aangevuld aan de hedendaagse eisen. Schoolbesturen ontvangen bijvoorbeeld nog altijd een vergoeding voor een traditioneel schoolbord met krijtjes, terwijl moderne scholen eigenlijk niet meer zonder een smartbord met beamer kunnen, waarvan de technische levensduur natuurlijk vele malen korter is dan het voornoemde traditionele schoolbord. Tot overmaat van ramp heeft het huidige kabinet ook nog een wetsvoorstel opgesteld om de jaarlijkse indexering van de materiële instandhouding te stoppen (PO Raad, 2013). Wanneer deze wordt aangenomen, wordt de mismatch tussen inkomsten en uitgaven nog groter.

Nu bestaat er nog een gedeelde verantwoordelijkheid tussen gemeenten en schoolbesturen. Gemeenten zijn *financieel* verantwoordelijk voor nieuwbouw, (tijdelijke) uitbreidingen en het buitenonderhoud. Schoolbesturen zijn *organisatorisch* verantwoordelijk en dragen zorg voor de exploitatie. Dit ziet er in schema als volgt uit:

Figuur 14: Financieringsstromen en verantwoordelijkheden (Uhlenbusch, 2013, p. 3)
http://www.hevo.nl/data/files/alg/id113/Artikel_Onderwijshuisvesting_MiU.pdf

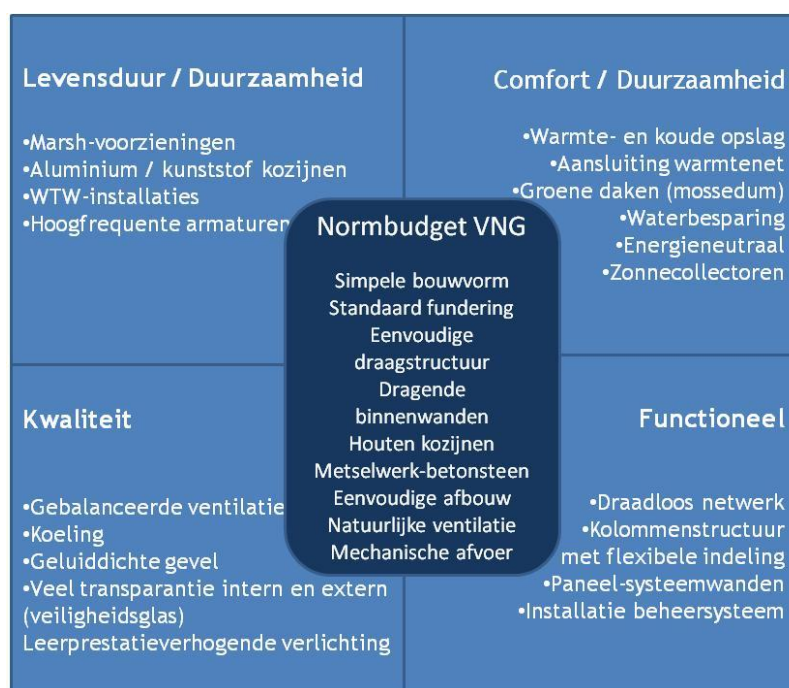
Bij deze verantwoordelijkheidsverdeling zijn enkele belangen met elkaar verstrengeld en soms tegenstrijdig aan elkaar. De gemeente investeert bijvoorbeeld in nieuwbouw, maar heeft geen geld voor energiezuinige maatregelen. Vervolgens worden schoolbesturen geconfronteerd met structurele hoge energielasten. De gemeente wil een goede spreiding van scholen over de gemeente en het liefst thuis nabij onderwijs voor alle kinderen. Schoolbesturen hebben een belang bij het financieel gezond houden van de organisatie en gaan concurrentie daarbij niet uit de weg. Soms moeten ze beslissen of een locatie in hun belang afgestoten moet worden; de gemeente heeft vervolgens het economisch claimrecht en krijgt een afgestoten locatie 'in de schoot geworpen'.

Bij het openbaar onderwijs geldt dat de gemeenteraad zelfstandig kan besluiten om scholen te sluiten of in stand te houden, zelfs tegen het advies van het schoolbestuur in. Het heeft uiteraard de voorkeur bij dit soort processen ruim van te voren gezamenlijk op te trekken en te kijken wat in het belang van kinderen, ouders, schoolbestuur en spreiding van onderwijsvoorzieningen het beste is.

Door een steeds meer terugtrekkende overheid, wordt vaker de verantwoordelijkheid voor een zogenaamd 'integraal huisvestingsplan' bij schoolbesturen neergelegd. Ook de verwachte wetswijziging voor wat betreft de financieringsstromen in 2015 brengen meer verantwoordelijkheden voor schoolbesturen met zich mee. Vanaf 1 januari 2015 (zo wordt nu verwacht) zullen de middelen voor buitenonderhoud en aanpassingen naar de basisscholen worden gedecentraliseerd. Hiermee krijgen zij meer grip op de onderhoudsstaat van hun gebouwen. De gemeente blijft verantwoordelijk voor uitbreiding en nieuwbouw.

VEROUDERDE NORMEN

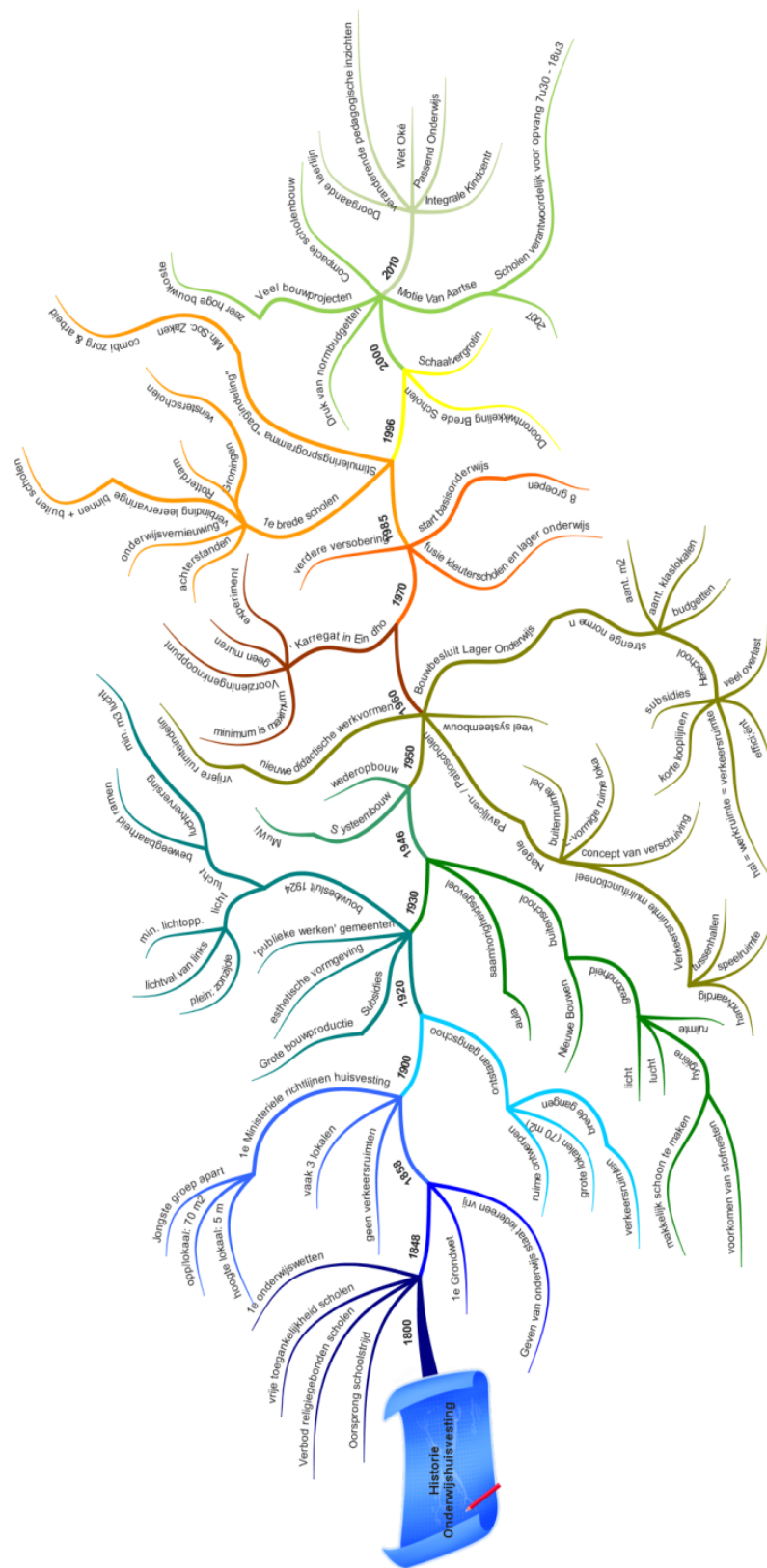
De toekenning van budgetten voor zowel investering als de materiële instandhouding zijn gebaseerd op verouderde normen. In onderstaand schema van HEVO is een beeld geschetst van wat verondersteld wordt in de norm te zitten, welke financieel zijn vastgesteld op bedragen in de jaren '80, welke hooguit met jaarlijkse indexerings zijn opgehoogd. Daaromheen zijn aspecten benoemd waar scholen niet meer zonder kunnen en die simpelweg bij de huidige bouwpraktijk horen, maar niet in de normbudgetten zijn meegenomen.

Figuur 15: Overzicht normbudgetten vs benodigde voorzieningen huidige bouwpraktijk
http://www.hevo.nl/data/files/alg/id113/Artikel_Onderwijshuisvesting_MiU.pdf
 (Uhlenbusch, 2013, p. 4)

Vooraf het gebrek aan normbudget voor duurzaamheid en energiezuinige maatregelen wordt als een knelpunt ervaren. Daarnaast bestaat binnen de normvergoeding 'renovatie' niet. Bij het vaststellen van nieuwe wet- en regelgeving in 1997 is dit niet door het Rijk erkend, waardoor het gemeentefonds niet is verhoogd. Als gevolg daarvan krijgt een 20-jaar oud schoolgebouw in de meeste gemeenten geen kwaliteitsimpuls bekostigd. Uit vele gesprekken is gebleken dat deze 'hapsnap' aanpak en 'partieel herstel' een bron van grote frustratie is voor schoolbesturen en -directeuren. Een ander groot knelpunt in de praktijk is dat de beheer- en exploitatielasten van brede scholen met meerdere organisaties onder één dak en multifunctionele centra niet worden gedekt binnen de huidige financieringsstructuur.

BIJLAGE VI: HISTORIE SCHOLENBOUW IN VOGELVLUCHT

BIJLAGE VII: TYPOLOGIEËN VAN SCHOOLGEBOUWEN

SCHOOLWONING

Bij schoolgebouwen zijn een aantal typologieën te herkennen die in de loop der tijd zijn ontstaan. De schoolwoning: een of twee lokalen met daarnaast de woning van de schoolmeester. Het is een schoolgebouw in zijn meest simpele vorm: muren, lichtopeningen een bord. Voor die tijd functioneel en doelmatig. Deze schoolhuizen ontstonden na de aanname van de eerste onderwijswetten vanaf 1801. In de tweede periode van de negentiende eeuw waren de ontwerpopgaven vooral gericht op water- en winddichtheid, luchtverversing, verwarming en het aantal leerlingen per lokaal. De beleveniswereld van het kind was onbelangrijk.

Figuur 16: Ot en Sien 1904-1905
<http://opozprojecten.nl/thema%20leraar/frames/leraar-verhaal.html>

In 1858 vond een belangrijk overleg plaats over scholenbouw (Steijns & Koutamanis, 2004, p. 19). De minister werd verzocht om met richtlijnen te komen, om de jongste groep in een apart vertrek te huisvesten. Hierna ontstonden steeds meer scholen met drie lokalen die elk 70 m² groot en 5 m hoog waren met een deur naar buiten, waardoor verkeersruimte ontbrak. In het begin van de twintigste eeuw werden de lokalen steeds vaker geschakeld door middel van een 'corridor' en ontstond de gangenschool.

GANGENSCHOOL

Het meest bekende schooltype is de gangenschool. De gangen lijken extra lang en moeten breder zijn, wanneer het gebouw door de entree op de kop van het gebouw wordt ontsloten. De loop- en zichtlijnen in de gangenschool worden bij plaatsing van entree en trappenhuis dwars op het gebouw aanzienlijk verkort.

Figuur 17: OBS De Wester in Leeuwarden – Gangenschool met entree in het midden van het geveloppervlak.

In jaren '20 en '30 van de vorige eeuw werd architectonische gezien prachtige scholen ontworpen. Ook stedenbouwkundig werd goed nagedacht over de locatie (SLA, 2012, p. 4). Qua interieur werd begin jaren dertig de aula geïntroduceerd als gevolg van het saamhorigheidsgevoel in de samenleving (Steijns & Koutamanis, 2004, p. 25). De scholen zijn vaak ruim ontworpen en de klaslokalen zijn met 70 m² groot in vergelijking met de huidige lokalen (Dam, Komossa, & Spoormans, 2011, p. 15). De technische ontwerpvrijheid was beperkt door eisen in het bouwbesluit over het minimum aantal m³ lucht per leerling, luchtverversing, lichtoppervlakte en beweegbaarheid van ramen.

BUITENSCHOOL

Figuur 18: Openluchtschool J. Duiker (1929-1930)
<https://gidsy.com/activities/amsterdam/6882/visit-duikers-1930-openluchtschool/>

Naast de traditionele gangenschool, ontstond de 'openlucht-' of 'buitenschool'. De bekendste is van architect Duiker in Amsterdam. De transparantie van het ontwerp is volgens Hertzberger spectaculair, maar feitelijk zijn er weinig wijzigingen, want de opzet blijft traditioneel voor zowel lesruimten als lessituatie en architectonische expressie ging niet samen met vernieuwde plattegronden (Hertzberger, 2008, p. 14) (SLA, 2012, p. 4). Wel kwam door het zgn. 'Nieuwe Bouwen' meer nadruk op balkons, terrassen en loggia's te liggen en ontstond meer uiterlijke variatie in schoolgebouwen. Soms werd de buitenschool heel letterlijk genomen en was zelfs geen fysiek gebouw aanwezig; klassen zaten simpelweg in de buitenlucht.

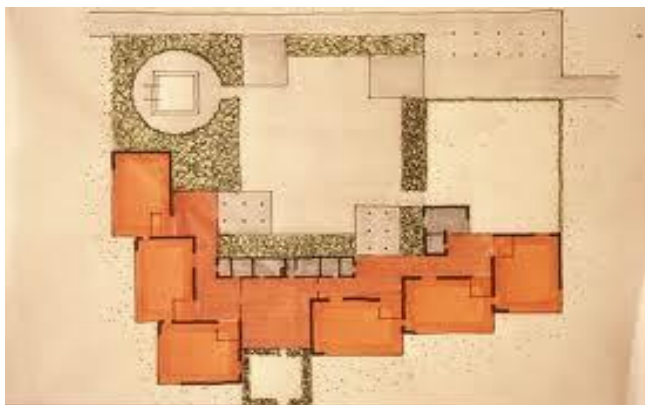
MUWI

Na de Tweede Wereldoorlog, waren herstelde en nieuwe scholen een symbool voor de wederopbouw. Door de bevolkingsgroei werd schaalvergroting noodzakelijk en werd door Muijs en De Winter systeembouw geïntroduceerd (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 17). De MuWi scholen werden snel en goedkoop gebouwd.

PATIO- EN PAVILJOENTYPE

Tegelijkertijd speelden architecten steeds meer in op nieuwe didactische werkvormen en pedagogische doelstellingen in het onderwijs. Hierdoor ontstond het patio- en paviljoentype (Dam, Komossa, & Spoormans, 2011, p. 16). In dit gebouwtype kon een vrijere ruimte-indeling worden gerealiseerd met tweezijdige ventilatie en daglichttoetreding (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 18). Om klaslokalen met buitenramen aan twee zijden te bouwen, moest ontsluiting via balkons of afzonderlijke trappen plaatsvinden. Bij de Sint Josephschool (zie de foto hieronder) in Emmeloord zijn de lokalen op de 1^e verdieping slechts via een balkon bereikbaar.

Figuur 19: Lagere School Nagele A. van Eijk (1956)
<http://www.flevolandoenwater.nl/dcf/nagele/ngl07.htm>

In Nagele zijn in de jaren vijftig drie identieke compacte paviljoenscholen ontworpen door Aldo van Eyck. Bijzonder zijn de voor verschillende activiteiten geschikte L-vormige, ruime lokalen (70m²). Ook de gang is vernieuwend: door kleine tussenhallen te ontwerpen, zijn verschillende activiteiten mogelijk zoals handenarbeid of spelen (Dam, Komossa, & Spoormans, 2011, p. 16). Herzberger noemt dit het 'concept van verschuiving' (2008, p. 166).

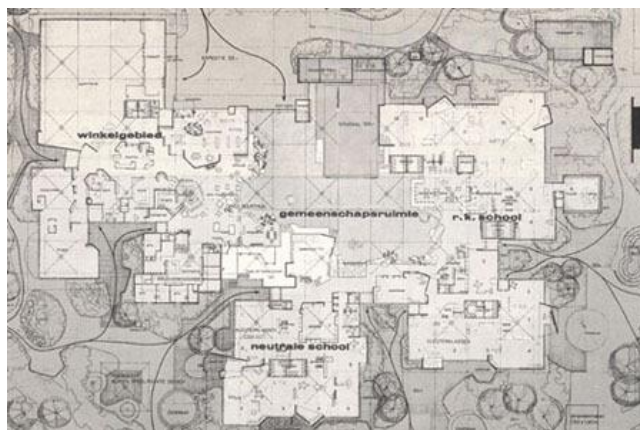
De ruimten worden als 'losse paviljoens' aan elkaar geschakeld of verbonden door korte gangen en kunnen onafhankelijk van elkaar worden ontwikkeld en uitgebreid (Steijns &

Koutamanis, 2004, p. 30). De 'gang' heeft rechtstreeks toegang tot het buitenterrein: plein en tuin. De omgeving is bij paviljoenscholen overigens net zo belangrijk als de binnenruimte. Fietsenstalling, entrees naar het schoolplein, zandbak met berging en de tuin zijn als het ware de contravorm van het gebouw (Dam, Komossa, & Spoormans, 2011, p. 16).

HALTYPOLOGIE

Het type halschool ontstond vanuit de pedagogiek dat leerlingen meer bewegingsruimte nodig hadden voor hun ontwikkeling. De klassen werden (in verdiepingen) gegroepeerd rondom een centrale hal; het verkeerscentrum en ruimte voor gemeenschappelijke activiteiten (Steijns & Koutamanis, 2004, p. 27). Het ontwerp is zeer compact waardoor dit type school werd gestimuleerd met hogere investeringsbijdragen. In de praktijk bleek dit schooltype te kampen met veel geluidsoverlast en was het gebouw in gebruik niet praktisch.

Het meest vergaande voorbeeld is de realisatie van 't Karregat in Eindhoven in de jaren '70. Het is een voorzieningenknoppunt met een open plattegrond, waar onder één dak zonder tussenmuren twee basisscholen, twee kleuterscholen, een wijk- en gezondheidscentrum zijn gehuisvest (Verstegen & Broekhuizen, 2008, p. 57). Overlast was de oorzaak van de eerste verbouwing na vier jaar waarbij muren tussen de klaslokalen in de scholen werden geplaatst (NAi, 2013). Volgens Dam et al is hier duidelijk geworden dat het beleid met stringente financiële en ruimtelijke normen heeft geleid *"tot scholen die weliswaar op dat moment economisch verantwoord waren, maar waarbij het minimum ook meteen het maximum is geworden"* (2011, p. 18).

Figuur 20: Plattegrond 't Karregat
http://www.nai.nl/collectie/bekijk_de_collectie/item/_rp_kolom2-1_elementId/1_8708

BIJLAGE VIII: AANPASSINGSMOGELIJKHEDEN SCHOOLGEBOUWEN

AANPASSINGSMOGELIJKHEDEN VOLGENS HERZBERGER

Herzberger heeft in “Ruimte en Leren” een aantal ruimtelijke mogelijkheden opgesteld om de diversiteit aan werkplekken in een school bij nieuwbouw of renovatie zo groot mogelijk te maken. De voorbeelden zijn kenmerkend voor zijn ontwerpen. Enkele worden hieronder weergegeven (2008, pp. 83-84):

- afwisselen van langgerekte ruimten en meer kamer- of nisachtige plekken;
- werkplekken ‘uit de loop’, dus buiten de verkeersbewegingen en in de luwte creëren;
- variatie in hoogte van muurtjes waardoor ze visuele en akoestische afscherming bieden;
- niveauverschillen in de vloer (kuilen of eilanden) of in verdiepingshoogte creëren;
- vides in vloeren zorgen voor verticale doorkijkjes en verbinding;
- gebruik van verschillende materialen brengt geleiding teweeg, waarmee plekken aangeduid kunnen worden. Op houten treden werkt het prettiger dan op een betonnen trap.

AANPASSINGSMOGELIJKHEDEN VOLGENS ARCONICO ARCHITECTEN

Arconiko Architecten heeft in ‘Lay Out’ verschillende soorten aanpassingen beschreven die zijn toegepast in bestaande schoolgebouwen. De omschrijvingen zijn hieronder samengevat (Arconiko Architecten, april 2012):

Interieur elementen plaatsen: Plaatsen van meubelobjecten op strategische plekken in de bestaande structuur van het gebouw, welke een nieuwe identiteit en functionele impuls aan de plek geven. Eenvoudig in uitwerking en realisatie, kleinschalig, weinig overlast bij uitvoering. Binnenklimaat blijft op gebied van luchtkwaliteit en daglichttoetreding gelijk. Meubelobjecten hebben een akoestisch effect, afhankelijk van het materiaalgebruik.

Toevoegingen aan buitenzijde: Mogelijk als kleinschalige uitbouw als uitstulping ‘hangend’ aan het bestaande gebouw, of als grootschalige verdiepingsuitbreiding die op het dak of in de kelder wordt gerealiseerd. Het bestaande schoolgebouw wordt hierbij nauwelijks aangepast, waardoor weinig tot geen overlast tijdens de werkzaamheden ontstaat.

Openingen realiseren: Vooral vooroorlogse (gang)scholen hebben een rigide structuur met veel draagwanden. Door openingen in wanden en vloeren te ‘stansen’ wordt meer licht en ruimtelijke samenhang gecreëerd. Dit bevordert gecombineerd gebruik van ruimten in bijvoorbeeld brede gangen. Het karakter van het gebouw blijft gehandhaafd en de bouwgeschiedenis is zichtbaar. De noordzijde van de gangschool kan hiermee ook van daglicht worden voorzien en de klaslokalen worden vergroot. Nadeel zijn de hoge kosten van de bijbehorende constructieve ingrepen.

Slim samenvoegen, herschikken en toevoegen: Mogelijkheid creëren voor extra programma. Leent zich voor gebouwen met kleine overmaat zoals de H-school (MUWI gangschool) in de jaren vijftig. Gebouw blijft uiterlijk herkenbaar door interne aanpassingen. Nieuwe indeling door weghalen en toevoegen van o.a. wanden, trappen en liften. Aandacht voor draagconstructie en installaties. Gebouw tijdens verbouwing onbruikbaar: de aanpassingen zijn te ingrijpend. Oud en nieuw zijn sterk met elkaar verweven, al dan niet zichtbaar.

Ruimte in een ruimte verpakken: Geschikt voor gebouwen met een grote overmaat aan ruimte in oppervlak en hoogte. Bijvoorbeeld klassieke schoolgebouwen uit de jaren dertig, kerken of industriegebouwen. De ruimte wordt compact ingedeeld en loopafstanden verkort. Gevaar voor verlies van ruimtelijke kwaliteit en samenhang. Behoud daglicht en frisse lucht zijn aandachtspunten.

Missend deel toevoegen (puzzelstuk): Nieuw programma toevoegen aan een gebouw waardoor ruimte wordt aangevuld en een duidelijk geheel ontstaat. Bijvoorbeeld door het hart van een gebouw te overdekken. Behoud daglicht, frisse lucht en fundering zijn aandachtspunten

Hergebruik constructie: Het bestaande gebouw wordt gestript tot het skelet en vervolgens weer aangekleed met een nieuwe schil en nieuw interieur. Technische uitvoering lastig. Zeer ingrijpende transformatie, waarbij nieuwbouw een goed alternatief kan zijn.

AANPASSINGSMOGELIJKHEDEN VOLGENS STEIJNS EN KOUTAMANIS

De mate waarin het gebouw kan worden aangepast, hangt volgens Steijns en Koutamanis nauw samen met de typologie van het gebouw (2004, p. 88).

GANGSCHOOL

De vraag naar een grotere diversiteit aan werkplekken kan in een gangschool worden beantwoord door de gang multifunctioneel in te zetten. Steijns en Koutamanis stellen dat er dan wel rekening moet worden gehouden met factoren als geluidsoverlast, (dag)lichttoetreding, klimaatbeheersing en voldoende ruimte voor goede doorstroming (2004, p. 103). Daarnaast is volgens hen het grote nadeel van werken op de gang, dat leerlingen een hoog concentratievermogen nodig hebben en dat zelfs lessen in de lokalen kunnen worden verstoord door leerlingen die op de gang werken. Het is daarom noodzakelijk dat werkplekken op de gang zorgvuldig worden vormgegeven. Hierbij moeten faciliteiten en mogelijkheden worden geboden om zowel in een groepje als alleen in stilte te kunnen leren en werken, zonder dat overlast wordt veroorzaakt.

Het gangtype biedt logischerwijs drie uitbreidingsmogelijkheden: in de lengte, de breedte en in de hoogte. Wanneer ruimten op een andere wijze worden toegevoegd, heeft dat invloed op het gangtype en kunnen gebouwprestaties erg wijzigen doordat er bijvoorbeeld meer personen door de gangen worden geleid, dan waarop deze oorspronkelijk berekend waren (Steijns & Koutamanis, 2004, pp. 88-89). Hoe dan ook moet rekening gehouden worden met voldoende daglichttoetreding en een hogere verkeersintensiteit.

HALSCHOOL

De halschool is een compacte school en kan per vleugel worden uitgebreid. Soms kan een vleugel worden toegevoegd. De vleugels volgen op zich vaak het gangschooltype, waardoor bovengenoemde aanpassingsmogelijkheden per vleugel van toepassing zijn. Ook is een extra verdieping een oplossing voor uitbreiding. Aanpassing van de centrale hal is echter een eerste vereiste (Steijns & Koutamanis, 2004, p. 105). Deze is echter bijna altijd inpandig gesitueerd. Door het gebrek aan daglicht is het vrijwel onmogelijk om er volcontinue bezette lesruimten te realiseren. De hal herkrijgt zijn oorspronkelijke centrale functie wanneer deze wordt ingericht als leerplein. De ruimte echter niet ideaal, enerzijds door het eerder genoemde gebrek aan daglicht, anderzijds omdat de hal ook als verkeersruimte fungeert en vaak onoverzichtelijk is ingedeeld.

PAVILJOENSCHOOL

In een paviljoenschool kan de indeling per paviljoen verschillen. Hierdoor kan een diversiteit aan werkpleksoorten worden ontworpen en gehuisvest. De beperking in aanpassingsmogelijkheden van de individuele paviljoens is volgens Steijns en Koutamanis afhankelijk van het type, de relatie tussen de paviljoens en de ontsluitingsstructuur. In een paviljoenstructuur kunnen functies worden gegroepeerd en activiteiten geconcentreerd. De mediatheek kan bijvoorbeeld een belangrijke functie vervullen in een centraal paviljoen, dat voor alle leerlingen bereikbaar is (2004, p. 105). Het is bij aanpassingen van een paviljoenschool belangrijk dat wordt voorkomen dat de school uiteenvalt in losse delen. Er moet dus een duidelijke verkeersstructuur blijven die de paviljoens en activiteiten met elkaar verbindt.

BIJLAGE IX: UITGEBREIDE BESCHRIJVING ONDERZOCHE CASES

In deze bijlage wordt de fysieke setting van de onderzochte Integrale Kindcentra uitgebreid weergegeven aan de hand van de door Berg en Kreiner aangegeven indeling: bedrijfsarchitectuur, interieurontwerp, visuele identiteit en bedrijfsconcept.

BEDRIJFSARCHITECTUUR

Er zijn verschillende gebouwtypologieën te onderscheiden bij de bezochte IKC's. De Sterrenschool is een halschool met twee verdiepingen. De Troubadour is een gangenschool met twee verdiepingen en Educatief Centrum Theo Thijssen lijkt een combinatie tussen een hal- en een gangtypologie te zijn.

Alle drie de gebouwen hebben door toevoegingen aan de buitenzijde uitbreiding voor kinderopvang en/of BSO ondergaan (Arconiko Architecten, april 2012). Zie voor nadere uitleg hierover ook bijlage III. De oorspronkelijke typologie van de schoolgebouwen is intact gebleven maar aan de buitenzijde is zichtbaar dat andere functies aan het oorspronkelijke gebouw zijn toegevoegd.

De volgende statistische gegevens betreffende bedrijfsarchitectuur zijn ambtelijk verstrekt:

Tabel 6: 'harde' gegevens onderzochte IKC's

	De Sterrenschool	EC Theo Thijssen	IKC De Troubadour
Bouwjaar	1959	1970 (kleuterschool)	1968
Verbouwingen	2001 – klaslokalen 2004 – BSO ruimten	1983 – lagere school bijgebouwd 2008 – 2 leslokalen + psz + kdv	1997 - schoolwoningen 2005/2006 – interne verbouwing + nieuwbouw kinderopvang en BSO
Investering laatste verbouwing:			
door gemeente	€ 1.300.000	€ 463.800,00	€ 2.081.000 (incl. BTW)
door kdv		€ 467.500,00	
door school		€ 100.000,00	
Huidig m2 BVO	1063 m ² BVO (totaal)	1339 m ² BVO (school+BSO) 368 m ² BVO (psz+kdv)	2062 m ² NVO (school) 324 m ² NVO (kdv+BSO) 77 m ² NVO (psz)
LL aantal 1 okt. 2012	119	211	373

INTERIEURONTWERP

In het interieur van de schoolgebouwen is weinig te merken van het feit dat de drie gebouwen een Integraal Kindcentrum huisvesten. De school- en kinderopvangomgevingen lijken huisvestelijk gezien volledig zelfstandig van elkaar te functioneren, toch wordt veelvuldig gebruik gemaakt van elkaars ruimten. Dit is mogelijk omdat de onderlinge ruimten binnendoor laagdrempelig en eenvoudig toegankelijk zijn.

EC Theo Thijssen

In EC Theo Thijssen is de BSO in een klaslokaal gehuisvest. Dit lokaal is niet qua omvang, maar wel qua inrichting aangepast ten behoeve van de verschillende BSO activiteiten. De BSO-kinderen kunnen na schooltijd uitwaaien over de brede gang in de school en deze als speel- en werkruimte gebruiken.

Vervelend is dat de hal i.v.m. veiligheidseisen steeds moet worden opgeruimd. Obstakels of bouwwerken van kinderen moeten aan het eind van de dag worden opgeruimd. De hal is te klein voor grote groepen. In voorkomende situaties wordt de inpandige gymzaal ingezet. Het ontbreken van een podium is een groot gemis bij presentaties en musicals: alleen toeschouwers op de 1^e rijen zien wat er gebeurt.

De inrichting van de brede gang/hal is zodanig dat deze zonder aanpassingen door zowel school als BSO te gebruiken is. Er is ruimte om samen te spelen, maar er is ook ruimte om bijvoorbeeld rustig een boek te lezen. De brede gangen zijn een opvallend interieuraspect in dit IKC. Evenals de qua oppervlakte ruime lokalen. De lokalen van de voormalige kleuterschool zijn wel 73 m² NVO en voorzien van een eigen ingang, wc'tjes en garderobe en een natte unit. Er is voldoende ruimte voor het inrichten van 'hoekjes'. Ook de lokalen van de later bijgebouwde lagere school zijn met 59-62 m² NVO zeer ruim van opzet. Alle lesruimten zijn via een grote schuifdeur met de brede galachtige gang verbonden. Hierdoor is het ruimtelijk ontwerp zeer flexibel te noemen en kunnen veel verschillende activiteiten eenvoudig worden gehuisvest.

Figuur 21: v.l.n.r. BSO, brede hal, werkplek in hal, kinderopvang

De jongste uitbreiding is in semipermanente bouw verricht i.v.m. de destijds verwachte komst van een grote woonwijk. De lokalen in deze uitbreiding zijn voor de huidige tijd redelijk standaard namelijk ca 54 m² NVO. Ondanks de gemiddelde omvang van de lokalen merkt men dat door de bezuinigingen onderhand wel 35 leerlingen in een klas kunnen zitten: hiervoor is meer ruimte nodig dan nu beschikbaar is. De klas is het domein van de leerkracht. Men wil het wel multifunctioneel inzetten, maar praktisch gezien is dit lastig. Dit is op te lossen met flexibel meubilair en flexibele opbergruimten zoals in een kantoortuin waar elke medewerker een eigen koffertje met spullen heeft.

De kinderopvang is via een relatief smalle verbindingsgang tussen school en kinderopvang te bereiken. Aan deze verbindingsgang is ook een gymzaal gelegen. De locatiedirecteur gaf aan dat medewerkers van kinderopvang en school graag gezamenlijk pauzes houden in de gezamenlijke personeelskamer. In de praktijk blijkt deze echter te excentrisch van de kinderopvangruimten af te liggen. Een personeelskamer voor een IKC moet volgens haar echt als gezamenlijke voorziening dicht bij de kinderopvangruimten liggen, zodanig dat ook toezicht op klaslokalen / schoolplein kan worden gehouden.

De Sterrenschool

Bij De Sterrenschool is de uitbreiding voor kinderopvang en BSO specifiek voor deze doelgroepen ingericht. De inrichting is gericht op 'loungen', actieve werkvormen en individueel- en samen spelen. De ruimten kunnen overdag ook worden gebruikt door leerlingen van de school. De ruimten in het gehele gebouw worden flexibel door alle participanten gebruikt.

Figuur 22: v.l.n.r. BSO-ruimte, BSO-ruimte, entreehal met schuifdeur, talentenplein

Intern is in de centrale hal één schuifwand toegevoegd, die inmiddels permanent afgesloten is i.v.m. de huisvesting van een groep leerlingen. Op de 1e verdieping is op het balkon een talentenplein gerealiseerd, waarvan leerlingen individueel en in groepsverband, met of zonder instructie gebruik kunnen maken.

Het gebouw heeft door de grote lokalen veel ruimte beschikbaar voor de stamgroepen. Maar na een aantal jaar pionieren als IKC blijkt dat er nu vooral behoefte is aan kleinere instructieruimten voor groepjes leerlingen van hetzelfde ontwikkelingsniveau en grotere ruimten dan klaslokalen voor het geven van presentaties en het werken van verschillende groepen in dezelfde ruimte. Had men de kans voor nieuwbouw, dan zouden er echt andersoortige ruimten qua omvang en flexibiliteit gerealiseerd worden. Nu past het concept zich aan aan het gebouw. De geïnterviewde gaf wel aan dat de pedagogische vraag zich aandient of het goed is voor leerlingen om de hele dag in dezelfde omgeving te verblijven. De klaslokalen worden ook ingezet als BSO ruimte en moeten daarmee ook voldoen aan de eisen van de GGD. Dat is financieel eigenlijk niet haalbaar binnen het onderwijs.

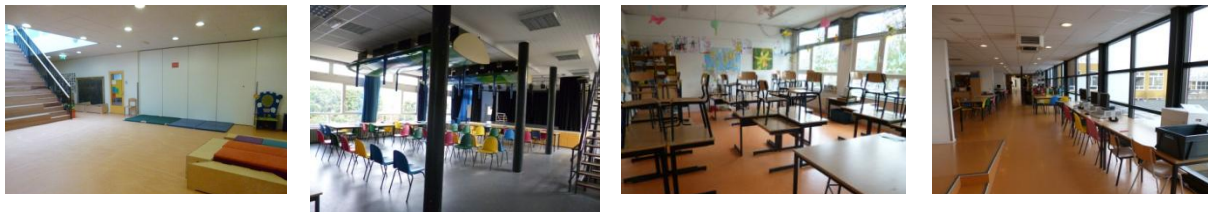
Het klaslokaal is het domein van de leerkracht. Leerkrachten zeggen: het gebouw is vol, terwijl buitenstaanders constateren dat het gebouw leeg is. I.v.m. vierdagen model is de locatie alle dagen bijna 100% bezet tot 15u30. Na 19u00 en vrijdag is het rustiger. Er vindt weinig tot geen ruimtegebruik door de buurt plaats.

ICT voorzieningen zijn noodzakelijk i.v.m. maatwerk voor leerlingen en individueel leren. Meer elektriciteitsvoorzieningen zijn hiervoor randvoorwaardelijk, maar niet aanwezig.

De Troubadour

Ook bij De Troubadour lijken beide organisaties huisvestelijk gezien onafhankelijk van elkaar te functioneren. De centrale speelruimte van de kinderopvang is echter wel zondanig gebouwd, dat de school hier bij presentatie en voorstellingen ideaal gebruik van kan maken. De hoge trap dient daarbij als tribune. De ruimten in het gehele gebouw zijn door alle betrokken participanten te gebruiken en zeer flexibel qua inrichting. In de aula zijn alle computers incl. tafels omhoog te hijsen, waardoor een open ruimte ontstaat. Ruimten zijn voorzien van digiborden, er is voldoende frisse lucht en het klimaat is per ruimte te regelen.

Bij de interne verbouwing is de keuze gemaakt om de bestaande klaslokalen te verkleinen t.b.v. bredere gangen welke daardoor multifunctioneel kunnen worden ingezet. De kleine klaslokalen zijn met 45m² voor (meer dan) 30 leerlingen zeer krap bemeten en niet praktisch. De ontsluiting richting de gang had men liever met grote schuifdeuren gehad i.v.m. grotere flexibiliteit. Door de ontsluiting met een standaard deur, is toezicht vanuit de klas op de gang en het gevoel van gemeenschappelijkheid lastig te bewerkstelligen. De gangenstructuur is kenmerkend en werkt ondanks de breedte, beperkend door de overlast van verkeersstromen en akoestiek. Dit vergt een hoog concentratievermogen van leerlingen en betekent dat niet alle leerlingen op de gang kunnen werken.

Figuur 23: v.l.n.r. mf ruimte met tribunetrap bij kinderopvang, aula met 'hangende' computers, klein klaslokaal, brede gang met aan weerszijden werkplekken

Akoestiek, licht en sfeer blijken kritische randvoorwaarden te zijn voor een goede leeromgeving. Alle ruimten (behalve de peuterspeelzaal) worden bijna 100% gebruikt gedurende de week. Dit vergt een strakke roosterplanning en goede afstemming met de andere participanten. Hierdoor ontstaat een zekere afhankelijkheid van elkaar.

Het klaslokaal is 'het domein van de leerkracht'. Dat wil zeggen dat de klaslokalen na schooltijd niet inzetbaar zijn voor andere activiteiten. De units van de specifieke participanten zijn domein van degenen die daar werken. Men kan elkaars ruimten dus gebruiken, maar wil elkaar in het primaire proces ook niet in de weg lopen. Aan de andere kant speelt mijn en dijn geen rol en zijn er organisatorisch en praktisch gezien geen tussenschotten tussen de participanten aanwezig.

Het schoolplein moet eigenlijk nog als een rijke, uitdagende en aantrekkelijke leeromgeving worden ingericht. Het pedagogisch plan is daar leidend in.

VISUELE IDENTITEIT

De ruimten voor kinderopvang en BSO de bezochte IKC's zijn aan de hand van de inrichtingseisen voor kinderopvang ingericht en moeten voldoen aan de daarvoor gestelde strenge eisen. Aangezien BSO-leerlingen in de concepten kunnen uitwaaiëren over het hele gebouw, moeten ook de onderwijsruimten voldoen aan de strengere schoonmaak en veiligheidseisen. Het ene IKC blijkt daar stringenter mee om te gaan dan de andere. Niet direct behorend bij visuele identiteit, maar wel bepalend voor de wijze waarop je naar een gebouw kijkt, was de geur van de gedateerde toiletjes die je al na binnenkomst bij de entree tegemoet kwam.

Visueel zijn de drie bezochte IKC's kleinschalig van opzet, ook al doet De Troubadour qua architectuur aan de buitenzijde wel wat massiever aan dan de andere twee IKC's. Intern zijn de locaties vergelijkbaar met reguliere basisscholen. Qua visuele identiteit straalt De Troubadour bij de ingang duidelijk één organisatie uit. Bij de centrale voordeur zijn er verschillende deurbellen voor de betrokken participanten, maar lay-out en logo en lettertype bij de verwijzing van de deurbellen zijn voor de participanten hetzelfde. Dit logo was ook zichtbaar bij de aanduiding van ruimten in het gebouw. Dit straalt een eenheid uit. Bij alle IKC's zijn de kleuren uit het logo doorgetrokken in de huisstijl en kleurencombinaties in het gebouw.

Daar waar themagericht onderwijs in de IKC's wordt gegeven, is tijdens de themaweken en -dagen wel duidelijk de eenheid in organisatie zichtbaar. Alle participanten hebben dan uitingsvormen (presentaties, showtafels, tekeningen etc.) met betrekking tot hetzelfde thema en gebouw straalt intern dezelfde sfeer uit.

BEDRIJFSCONCEPT

EC Theo Thijssen

Concept

Ondernemend leren is het concept: “Leren door te doen”. EC Theo Thijssen kiest voor een ononderbroken ontwikkeling van kinderen met één pedagogische visie. Basisvaardigheden zoals taal en rekenen staan centraal. Via talentontwikkeling wil het Educatief Centrum het beste uit ieder kind halen (Educatief Centrum Theo Thijssen, 2013).

Cultuur

Door samenwerking blijken er veel overeenkomsten tussen kinderopvang en onderwijs te zijn. In de praktijk bleek men bij pedagogische plannen en/of visies dezelfde gedachtegang te hebben, maar bleken taalverschillen en jargon veelvuldig voor te komen. Door de samenwerking leert men van elkaar en dit wordt door beide participanten als positief ervaren. Het is gebleken dat de kinderopvang door de commerciële setting beter georganiseerd en gemanaged wordt dan het onderwijs. Iedereen is gelijkwaardig aan elkaar en onderwijs moet daarbij niet leading zijn. Luisteren naar elkaar en dezelfde taal spreken zijn belangrijke parameters. Verschil in opleiding is wel opvallend. Bij kinderopvang is men voornamelijk MBO opgeleid, terwijl de medewerkers van het onderwijs veelal HBO’ers zijn. De verschillende Cao’s zijn niet op elkaar afgestemd en zorgen voor hobbels in de samenwerking. Hierover moeten onderling praktische afspraken worden gemaakt. Evenals over een dagelijkse gebeurtenis als opruimen. Door multifunctioneel gebruik van ruimten, moet iedereen continue zijn spullen na gebruik opruimen, waar dat voorheen niet hoefde. Elkaar direct ‘aanspreken op’ is daarin een essentieel cultuurelement. Wanneer iedereen simpelweg daadwerkelijk ‘het kind centraal’ stelt, is samenwerking niet zo moeilijk.

Verschillen in wet- en regelgeving zijn nog het meest hinderlijk zoals de hierboven genoemde Cao’s, de strenge veiligheids-, oppervlakte- en hygiënevoorschriften voor de kinderopvang ten opzichte van de minimale eisen, faciliteiten en voorzieningen bij het onderwijs. De eisen aan het aantal groepsleiders bij de kinderopvang en BSO (ca 2 op 12 kinderen) ten opzichte van de ene leerkracht voor (meer dan) 30 leerlingen in het onderwijs. Het verschil in eisen qua voorzieningen etc. waar 3- en 4 jarige kinderen mee te maken krijgen is enorm groot.

Beheer en exploitatie

De hal en personeelsruimte worden zo nu en dan verhuurd aan de wijk- en buurtvereniging of aan de voetbalvereniging voor € 15,00 per uur (incl. gebruik van de pantry voor koffie/thee). Dit gaat buiten de gemeente om. Het gaat om een symbolisch bedrag, waarvoor de school weer een wederdienst van de betreffende verenigingen krijgt.

De BSO-ruimte is in een leegstaand lokaal gehuisvest. Deze ruimte is door de gemeente niet aan de onderwijsbestemming onttrokken en wordt middels de medegebruikregeling in gebruik gegeven. Ruimten voor gymzaal, hal, BSO en naschoolse activiteiten worden gezamenlijk gebruikt. De verrekening vindt plaats door het schoolbestuur op basis van m² en % uren dat er gebruik van wordt gemaakt. Verrekeningen wanneer iets kapot gaat worden heel pragmatisch in de verhouding 1 : 3 (kinderopvang : school) verrekend.

Meer partners onder één dak betekent niet direct meer financiën en meer ruimten. Doordat ruimten gezamenlijk worden gebruikt, ontstaat wel het ‘gevoel’ van meer ruimte en meer flexibiliteit.

Financiering jongste uitbreiding

Voor investeringen in kinderopvang (onder 1 dak met een school) is de gemeente bereid tegen betaling van een kostendekkende markthuur te investeren/financieren. De huurprijs wordt dan gebaseerd op de 30 jarige annuïteit van de investering (gemeente schrijft zelf in 40 jaar lineair af) met een opslag voor eigenaarkosten en toekomstig onderhoud. De gemeente heeft hierbij het economisch claimrecht op de ruimten.

Voor BSO verhuur naar aanleiding van de motie Van Aartsen/Bos is in 2007 door het College een notitie aangenomen met uitgangspunten voor het berekenen van de huur of een vergoeding bij volgtijdelijk gebruik van ruimten in een school. Het in rekening brengen van de huursommen (o.b.v. stichtingskosten red. G. Ritsema) door de gemeente is door de uitspraak op 21 oktober 2009 van de Raad van State in de zaak Brunssum¹ vanaf 2012 stopgezet. Er wordt nog gewerkt om vanuit een ander juridische invalshoek (Europees Hof: overheid mag bedrijfsleven niet oneerlijk door (verkapte) subsidie bevoordelen en in een gunstiger concurrentiepositie brengen) deze huursommen toch in rekening te brengen.

Kindcentrum de Troubadour

Concept

Geen specifiek concept. Pijlers onder het KC zijn (KC De Troubadour, 2013): gezamenlijk managementteam, gezamenlijke pedagogische, educatieve visie en pedagogisch klimaat. Een gezamenlijke overlegstructuur en een inhoudelijke ontwikkeling 0-6 in een doorgaande lijn waarbij verbinding wordt gezocht met elkaar. Hierdoor ontstaat een natuurlijke overstap voor kinderen en een warme overdracht van kinderdagverblijf/peuterspeelzaal naar basisonderwijs.

Cultuur

Volgens de Troubadour zijn samenwerking en medegebruik van ruimten essentiële onderdelen van een IKC. Eén personeelskamer en alles samen doen. Huisvesting van alle participanten onder één dak heeft een grote meerwaarde bij het centraal stellen van het kind; de korte lijnen zijn makkelijk in verband met de overdracht. Het gezamenlijk vieren van feesten of andere activiteiten, wordt lastig als men op verschillende locaties is gehuisvest. IKC betekent: één management, één visie, één organisatie, één doorgaande leerlijn. Eigenlijk is één gebouw een randvoorwaarde. Dit blijkt in de praktijk ook een keuzecriterium voor ouders te zijn.

Wanneer twee scholen en één kinderopvangorganisatie onder één dak zijn gehuisvest, is dit eerder een brede school dan een integraal kindcentrum. Eén pedagogische visie is dan bijna niet te bewerkstelligen. Zeker wanneer het verschillende denominaties betreft die feitelijk concurrent van elkaar zijn. Bij een brede school kán het gebouw binden; bij een IKC bindt de inhoud, welke randvoorwaardelijk wordt gefaciliteerd door het gebouw.

Nadrukkelijk geen andere partners dan kinderopvang en peuterspeelzaal. Samenwerken is al moeilijk genoeg. Zoek samenwerking in eenvoud, denk goed na over (interne) partners.

¹ De Raad van State heeft daarin bepaald dat de berekening van de huur aan een aantal voorwaarden is verbonden, te weten:

- de bijdrage in de stichtingskosten moet ten goede komen aan de onderwijshuisvesting;
- de hoogte van het gevraagde bedrag is rechtstreeks gerelateerd aan de extra kosten of derving van inkomsten voor de gemeente die de toestemming voor verhuur met zich meebrengt;
- een financieel voorschrift mag niet zonder wettelijke grondslag feitelijk het karakter krijgen van een belastingheffing, dan wel van ontneming van door de verhuur genoten voordeel.

Dat betekent dat de berekening die door veel gemeenten wordt gehanteerd (waarbij wordt uitgegaan van een berekening op basis van kapitaallasten, WOZ, verzekering en onderhoud) op losse schroeven staat.

Beheer en exploitatie

Onderwijs en kinderopvang hebben aparte geldstromen, wat gevolgen heeft voor hoe je met de financiën in één organisatie omgaat. Afhankelijk van de kostenpost wordt deze op een andere wijze doorberekend aan de participanten: op leerling aantal (repro en pc's), m², m³ of aantal medewerkers (telefoonkosten). Over gezamenlijk gebruik van gangen en de grote gymzaal zijn weer afzonderlijke afspraken gemaakt. Al deze afspraken worden vastgelegd in een zgn. gebruiksovereenkomst.

De strenge GGD-eisen die gesteld worden aan de kinderopvang voor wat betreft hygiëne en veiligheid, wil men doortrekken naar de schoolomgeving. Waarom mogen kinderen tot vier jaar wel in een schone en veilige omgeving leren, werken en spelen en kinderen vanaf vier jaar niet? De niveaus moeten worden gelijkgetrokken.

Financiering jongste uitbreiding

De gemeente heeft de nieuwbouw van ruimten voor BSO en kinderopvang in 2005/2006 volledig voorgefinancierd. Deze voorfinanciering wordt door de kinderopvangorganisatie terugbetaald. Dit is vastgelegd in een 5-jarig huurcontract, met de mogelijkheid tot verlenging met nogmaals 5 jaar. De huurprijs bedraagt € 105,00 per m² o.b.v. prijspeil 2007 volgens het beleidstarief kinderopvang dat stadsbreed is berekend en vastgesteld. Dit huurbedrag kan per twee jaar worden aangepast aan de marktwaarde. Het huurbedrag is inclusief verzekeringen, onderhoud en OZB.

Alle ruimten zijn niet aan de onderwijsbestemming onttrokken. De gemeente loopt hierbij het risico bij leegstand bij kinderopvang, BSO of peuterspeelzaal of een mogelijke leerling-stijging van het onderwijs. Het uitgangspunt is dat het schoolbestuur de kinderopvangorganisatie kiest, waarbij de gemeente toetst op de formele kwaliteitseisen van de kinderopvang en de financiële positie (kan men de huur betalen). Het tussentijds openbreken van huurovereenkomsten tussen gemeente en kinderopvangorganisatie omdat het schoolbestuur na verloop van tijd een andere partij verkiest, is onmogelijk.

Sterrenschool

Concept

Uitgangspunt voor de Sterrenschool in Apeldoorn was realisatie van het concept in een gemiddelde wijk, in een bestaand gebouw, geen afhankelijkheid van subsidies of extra bijdragen van ouders. Iedere sterrenschool is een IKC, niet ieder IKC is een sterrenschool. Ondanks dat op deze locatie kinderopvang en onderwijs niet onder één dak zijn gehuisvest, zijn de kernwaarden de volgende:

- Hele jaar open (en onderwijs) van 07u00 – 19u00
- Één pedagogisch klimaat, één kindbeeld
- Maatwerk voor ieder kind
- Nadruk op rekenen, taal en lezen
- Binding met de buurt

I.v.m. dalende leerlingaantallen is gekozen voor nieuw concept Sterrenschool. De oorsprong is dus ontstaan vanuit concurrentieoverwegingen. Nadrukkelijk geen andere partners dan onderwijs, kinderopvang en BSO in het IKC. Als het kind daadwerkelijk centraal staat, zijn dat de natuurlijke partners. Hoe meer partners, hoe trager de besluitvorming. Vooral bij Brede School was dat het geval. Brede School werd bovendien vaak gestimuleerd vanuit gemeenten. Zodra subsidiegelden wegvielen, viel Brede School uit elkaar of was coördinatie weg. IKC is vanuit intrinsieke motivatie en bottom up vanuit de betrokken partijen ontstaan. Bij de BSO zijn wel meerdere externe partners betrokken zoals sport en cultuur. Contacten met zulke externe organisaties zijn laagdrempelig.

Regelgeving voor onderwijs en opvanginstantie moeten op elkaar worden afgestemd. Verschillende controlerende instanties moeten opgaan in één instantie met uniforme eisen.

Cultuur

Medewerkers zijn intrinsiek gemotiveerd en stellen het kind centraal. Medewerkers zijn pioniers: de Sterrenschool is één van de voorlopers voor het ontstaan van IKC's die zijn opgericht en qua doorontwikkeling is men nog altijd aan het exploreren. De participanten werkten al samen en zijn zodoende goed op elkaar ingespeeld. Men gaat zeer flexibel om met elkaars ruimten. Inhoud van onderwijs, opvang etc. loopt vloeiend in elkaar over. Een merkbaar verschil is wel dat kinderopvang door de commerciële instelling een echte organisatie is met werknemerschap en commercieel denkgood. Bij onderwijs draait alles al snel rondom de (individuele) leerkrachten en is er bijvoorbeeld geen conciërge of huismeester aanwezig.

Beheer en exploitatie

De geldstromen van onderwijs, kinderopvang en BSO zijn gescheiden: publiek versus commercieel geld. Qua juridisch model zou een coöperatie een passend model zijn. Wet en regelgeving houden dit nu nog tegen. Stelselwijziging op landelijk niveau zou op dit vlak wenselijk zijn.

Alle ruimten worden door alle participanten gebruikt. Hiervoor is een gebruiksovereenkomst opgesteld. De verrekening vindt plaats op basis van %, m² en tijd.

Gemeentelijk verhuurbeleid m.b.t. kinderopvang / BSO

De totale locatie wordt aangemerkt als onderwijshuisvesting. Schoolgebouwen kunnen worden ingezet voor medegebruik of verhuur in de volgorde 1) kinderopvang (verhuur), 2) culturele, maatschappelijke en recreatieve doeleinden (medegebruik) en 3) andere commerciële partijen (verhuur). Verhuurde of ingebruik gegeven ruimten worden door de gemeente niet onttrokken aan de onderwijsbestemming. Afgesproken is dat ruimten die gebruikt worden door kinderopvang niet door de gemeente worden gevorderd.

Schoolbesturen mogen van de gemeente ruimten verhuren aan kinderopvang en daarvoor een huurcontract met een kinderopvangorganisatie aangaan (juridische relatie). Het schoolbestuur bepaald zelf het verhuurbedrag. De gemeente brengt vervolgens een financiële vergoeding bij het schoolbestuur in rekening als compensatie voor de stichtingskosten (kapitaallasten) is rechtstreeks gerelateerd aan extra kosten en/of derving van inkomsten en komt ten goede aan onderwijshuisvesting.

Bij kinderopvang is dit een bedrag van € 300,00 per kindplaats per jaar (= ca € 85,00 per m² per kindplaats). Hierin zit ook een vergoeding voor onderhoud. Risico bij leerling-groei ligt bij zowel school als kinderopvangorganisatie.

TRADITIONELE ONDERWIJSCONCEPTEN

Montessori

Voor Montessorionderwijs geldt dat specifiek aandacht wordt besteed aan levensfasen van een kind en de ontwikkelingsgebieden die daarbij horen (Inspectie van het Onderwijs, 2007, p. 31). Het is een gestructureerd voorbereide activerende omgeving waarin leerlingen worden uitgedaagd om zelfstandig nieuwe taken aan te pakken, initiatieven te nemen en grenzen te verleggen. De omgeving is geordend, rustig, esthetisch en afgestemd op leeftijd en gehele persoonlijkheidsontwikkeling en biedt geen afleidende prikkels (Wetenschappelijk Bureau NMV, 2013; Inspectie van het Onderwijs, 2007; Hendriksen, 2012).

Vrije School

Voor de Vrije School geldt dat het onderwijs altijd is gericht op de ontwikkeling van denken, voelen en willen (Michaëlschool, 2013). Euritmie, dans, zang en andere creatieve vakken zijn vaste elementen in dit onderwijsconcept, waarvoor passende ruimten beschikbaar moeten zijn. Qua aankleding worden veel natuurlijke materialen gebruikt zoals hout, waarvan kleuren en structuren zichtbaar blijven. Soms zijn in deze schoolgebouwen bijna geen rechte hoeken aanwezig omdat deze in de natuur ook niet voorkomen. De 'organische' bouwwijze is typisch passend bij een Vrije School (Both, 2013). De inrichting en aankleding van de lokalen voor de verschillende leeftijdsgroepen is verschillend en hangt samen met de ontwikkelingsfasen van het kind.

Jenaplan

Jenaplan is een concept dat zich bezighoudt met ervaringsgericht onderwijs. Kinderen kunnen en mogen hier hun activiteiten kiezen. De omgeving moet zodanig zijn ingericht (voorgeordend) dat er ook iets te kiezen valt en kinderen worden uitgedaagd tot gezamenlijke pedagogische situaties. De ruimte heeft een vormende waarde voor de sociaal-emotionele en morele ontwikkeling van kinderen: innerlijke ordening, verbondenheid, concentratie en karakterontwikkeling. De groep kan hierbij verantwoordelijk zijn voor de inrichting van het klaslokaal. Het schoolgebouw moet liefst in laagbouw gerealiseerd worden waarbij het omringende terrein speelplaats en schooltuin is. De verbinding tussen binnen en buiten is erg belangrijk. Idealiter moeten de volgende ruimten beschikbaar zijn in een Jenaplanschool: een handenarbeidlokaal, een lokaal 'voor natuurwetenschappelijk werken', een gymnastieklokaal en een aula voor muziekuitvoeringen, vieringen en toneel (Both, 2013).

Zowel Montessori als Jenaplan en Vrije School zijn bekende schoolconcepten. Door de maatschappelijke en technologische ontwikkelingen komen nieuwe schoolconcepten tot wasdom. De Sterrenschool en de iPad- of Steve Jobs-school zijn daarvan voorbeelden. Ook deze nieuwe schoolconcepten hebben invloed op benodigde ruimten en faciliteiten voor het onderwijs.

NIEUWE ONDERWIJSCONCEPTEN

Sterrenschool

De Sterrenschool is 52 weken in het jaar en van 07u00 – 19u00 geopend. In de Sterrenschool wordt gewerkt met groepen van verschillende samenstellingen en omvang. Er vindt maatwerk voor kinderen plaats, waardoor verschillende typen ruimten in de school nodig zijn. Het gebouw moet multifunctioneel, overzichtelijk en veilig zijn en beschikken over faciliteiten voor gehandicapten. Bij voorkeur moet het gebouw ook duurzaam, toekomstbestendig en voor andere functies geschikt zijn, aangezien continuïteit van scholen en kinderopvangorganisaties niet zeker is. In een Sterrenschool moeten een aula, centrale werkruimte met mediatheek, thuisbases (vergelijkbaar met traditionele klaslokalen), ateliers voor doe-vakken en activiteiten, juniorruimten (met hoeken voor verschillende activiteiten waar jonge kinderen vrij en veilig kunnen bewegen en spelen), slaapverblijven, buitenruimten, gymzalen, personeelsruimten en keukenfaciliteiten aanwezig zijn (De Argumentenfabriek, 2010, pp. 32-33).

iPad-school

De iPad-school is een concept waarbij elk kind een eigen iPad krijgt en werkt aan vaardigheden die volgens het 'Nieuwe Leren' nodig zijn. Dit zijn bijvoorbeeld kerndoelen als innovatie, creativiteit, flexibiliteit en werken in een team. Leerlingen zijn door onderwijs met behulp van de iPad niet meer aan leerkracht, tijd of lesruimte (!) gebonden. Net als bij de Sterrenschool lopen onderwijs en opvang vloeiend in elkaar over. Ouderbetrokkenheid is een van de pijlers van dit onderwijsconcept (Hoek, 2013; Chel, 2013).

Naast de hierboven beschreven vijf onderwijsconcepten, zijn er nog legio andere concepten te beschrijven. Ook een onderwijsprogramma als 'de vreedzame school' of een pedagogische visie als Reggio Emilia of adaptief onderwijs raken de fysieke setting van een school. Het achterliggende gedachtegoed van een concept, programma of visie, heeft altijd invloed op de wijze waarop leerlingen en leerkrachten in een school samenwerken en samen leven. Uit de ideaaltypen van ruimten en gebouwen die door de ontwikkelaars van hun onderwijsconcept worden meegegeven, blijkt dat huisvesting bepalend, beperkend, voorwaardescheppend en zelfs stimulerend kan zijn.